

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI

SEYAHATNAMELERE GÖRE XIX. YÜZYILDA REVAN

Ege Kaan KARA

Danışman
Prof. Dr. Zafer ATAR

MANİSA-2025

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Revan” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

2025

Ege Kaan KARA

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	ii
-------------	----

ÖZET	iv
------	----

ABSTRACT	v
----------	---

ÖNSÖZ	vi
-------	----

GİRİŞ	1
-------	---

1. Kafkasya'ya Genel Bir Bakış	2
--------------------------------	---

2. Azerbaycan Sahasındaki Türk Varlığı	6
--	---

3. XIX. Yüzyıla Kadar Revan'ın Genel Durumu	8
---	---

3.1. Revan İsminin Kökeni	8
---------------------------	---

3.2. Revan Coğrafyası	9
-----------------------	---

3.3. Revan'ın Nüfus Yapısı	10
----------------------------	----

3.4. Revan'ın Kısa Tarihi	14
---------------------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM

19.YÜZYIL KAFKASYA SEYYAHLARI VE ESERLERİ	25
---	----

1. Seyahatnamelerin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi	25
--	----

2. John Macdonald Kinneir	26
---------------------------	----

3. Moritz Von Kotzebue	26
------------------------	----

4. Robert Ker Porter	27
----------------------	----

5. Thomas Lumsden	28
-------------------	----

6. Wilhelm Von Freygang	29
-------------------------	----

7. James Edward Alexander	29
---------------------------	----

8. Thomas Alcock	30
------------------	----

9. Joseph Wolff	30
-----------------	----

10. Richard Wilbraham	31
-----------------------	----

11. Robert Mignan	31
-------------------	----

12. George Fowler	32
-------------------	----

13. George Poulett Cameron	32
----------------------------	----

14. August Von Haxthausen	33
15. Friedrich Parrot	33
16. Douglas William Freshfield	33
17. Augustus Henry Mounsey	34
18. Max Von Thielmann	34
19. James Bryce	34
20. Oliver Wardrop	35
21. Samuel Graham Wilson	35
22. Edward Arthur Brayley Hodgetts	36
23. Walter Harris	36

İKİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE REVAN 37

1. Revan Şehrinin ve Revan İsminin Kökenine Dair Görüşler	37
2. XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresinin Genel Görünümüne Dair İzlenimler	39
3. XIX. Yüzyılda Revan'ın Askeri-Siyasi Durumu	49
4. Revan Serdarı Hüseyinkulu Han	57
5. XIX. Yüzyılda Revan'ın Sosyo-Ekonomik Durumu	61
5.1. Nüfus	61
5.2. Ekonomi	63
5.3. Dini Hayat	66
5.4. Mimari	69
5.5. Yeme-İçme ve Misafir Ağırlama Geleneği	71

SONUÇ 75

KAYNAKÇA 77

EKLER 85

ÖZET

SEYAHATNAMELERE GÖRE XIX. YÜZYILDA REVAN

Uzun yıllar boyunca Türk toplulukların, hanedanların ve devletlerin hâkimiyetinde kalan Revan, Türk varlığının oldukça güçlü şekilde görüldüğü coğrafyalardan biri olmuştur. Gerek demografik açıdan, gerekse kültürel açıdan Türk izleri taşıyan bu kadim Türk yurdu, tarihi süreçte farklı güçlerin hâkimiyet mücadelelerinin merkez noktasında yer almıştır. Revan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi ise tarihi bir dönüm noktası olmuştur. Ruslar, yıllar boyunca uyguladıkları sistemli göç politikaları ile Ermenileri bölgeye yerleştirerek, Revan'daki Türk varlığını yok etmeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda Revan, bir Türk yurdu olmaktan çıkıp, Rusların kontrolünde olan bir Ermeni yurduna dönüşmüştür. Bu çalışmada, bölgeye XIX. yüzyılda seyahatler gerçekleştiren seyyahların gözünden bölge ile ilgili izlenimler aktararak, Revan'ın tarihi süreç içerisindeki demografik, kültürel, sosyal ve siyasi durumu hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Revan, Azerbaycan, Kafkasya, Safevi, Osmanlı, Kaçar, Rus, Ermeni

ABSTRACT

ACCORDING TO THE TRAVEL BOOKS REVAN IN THE 19TH CENTURY

Revan, which has been under the rule of Turkish communities, dynasties and states for many years, has been one of the geographies where the Turkish presence is seen strongly. This ancient Turkish homeland, which bears Turkish traces both demographically and culturally, has been at the center of the struggle for dominance of different powers in the historical process. The capture of Revan by the Russians was a historical turning point. The Russians tried to destroy the Turkish presence in Revan by settling Armenians in the region with the systematic migration policies they implemented for years. As a results, Revan ceased to be a Turkish homeland and turned into an Armenian homeland under the control of the Russians. In this study, impressions about the region through the eyes of travelers who traveled to the region in the 19th century will be conveyed and information about the demographic, cultural, social and political situation of Revan in the historical process will be given.

Keywords: Travel book, Revan, Azerbaijan, Caucasus, Safavid, Ottoman, Qajar, Russian, Armenian

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl Kafkasya, Azerbaycan ve Revan sahası adına kırılma noktası olarak kabul edilebilecek dönemlerden bir tanesidir. Söz konusu coğrafyayı yüzyıllar öncesinden baskılamaya başlayan Rus yayılımı, XIX. yüzyıla gelindiğinde ortaya koyduğu tehdidi had safhada hissettirmeye başlamıştır. Adeta bir nakış inceliğinde işlenen Rus politikasından en derin şekilde etkilenen noktalardan birisi de Revan olmuştur. Rus-Ermeni işbirliği ile dönüştürülmeye çalışılan topraklar, bu dönüşüme uzun yıllar boyunca direnmiştir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren gerçekleştirilen kuşatmalarla birlikte bölgenin direncini zayıflatan Ruslar, Revan'ın kaçınılmaz sonunun mimarı olmuşlardır.

Bu noktada, Revan'daki tarihsel süreci en canlı yönleriyle ortaya koyan kaynaklardan bir tanesi de çalışmamızın merkezini oluşturan seyahatnamelerdir. XIX. yüzyılın Revan açısından yarattığı karmaşaya ve yıkıma, bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş olan birçok seyyah aracılığı ile tanık olabilmekteyiz. Ortaya koyduğumuz çalışmada Revan'ın söz konusu yüzyıldaki durumunu detaylı bir şekilde ele almış bulunmaktayız. 1812-1896 tarihlerini kapsayan dönemde bölgeye gerçekleştirilen seyahatler ile birlikte, Revan şehrinin ve Revan isminin kökeninden, Revan ve çevresinin genel görünümüne, Revan'ın askeri-siyasi durumundan, sosyo-ekonomik ve kültürel durumuna, bu kapsamda Revan'ın nüfus durumundan, dini hayatına, yeme-içme ve misafir ağırlama geleneğinden, mimarisine ve son olarak da Revan serdari Hüseyinkulu Han'a değin uzanan geniş bir kapsam sunmaktayız.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bana destek olan, çalışmanın her aşamasında bilgi ve deneyimleri ile yol gösteren değerli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Zafer Atar'a teşekkürlerimi sunarım.

Ege Kaan KARA

Manisa, 2025

GİRİŞ

Türkler, tarihleri boyunca pek çok coğrafyada varlıklarını ortaya koymuşlardır. Farklı topluluklar, farklı hanedanlar, farklı devletler aracılığı ile Türk kimliğini zengin bir biçimde temsil etmişlerdir. Bulundukları coğrafyaları ve karşılaştıkları toplulukları çeşitli yönlerden etkiledikleri gibi, bu coğrafyaların ve bu toplulukların kendileri üzerinde yarattıkları etkileri de bünyelerine katmışlardır.

Türklerin benimsemiş oldukları hareketli yaşam tarzı, Türk tarihinin ve Türk kültürünün zenginliğini oluşturan en önemli unsur olmuştur. Türkler tarihsel süreçte adeta bir kültür taşıyıcısı haline gelmişlerdir. Bu süreçte, farklı topluluklarla ortak bir yaşam deneyimi kazanmışlar, bu deneyimin sonucunda kimi zaman birbirinden farklı dini inanışları, kimi zaman da birbirinden farklı alfabeleri benimseyerek, dini ve kültürel çeşitliliklerini artırmışlardır.

Türk tarihinin izlemiş olduğu bu seyir, Türklerin tarihsel izlerini anayurtlarından çok daha farklı, çok daha uzak coğrafyalara taşımışsa da, kimi zaman farklı Türk topluluklarının, hanedanlarının ve devletlerinin birbirlerinden bağımsız bakış açıları geliştirmelerine neden olmuş ve ortak değerler etrafında daha güçlü bir birliktelik kurulmasının önüne geçmiştir.

Türkler, geçmişten günümüze doğru bakıldığında; Yakutistan, Güney Sibirya-Altaylar, Moğolistan Kansu-Ordos, Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Kuzey Afganistan, Horasan, Kafkaslar ve Azerbaycan, Musul-Kerkük, Halep civarı, Anadolu, Balkanlar, Kırım, Kazan gibi farklı coğrafyalarda varlıklarını sürdürmüşlerdir ve sürdürmeye devam etmektedirler.¹ Bu yönüyle Türkler, yaşadıkları ve yaşamaya devam ettikleri tüm bu coğrafyalarda kurdukları yapılarla tarihe yön veren bir millet olmayı başarmışlardır. Nitekim Jean Paul Roux bu hususu “Türklerde imparatorluk kurma eğilimi vardır. Türkler sözcüğün tam anlamıyla yeryüzünün hükümdarlarıdır”² ifadesiyle vurgulamıştır.

Bu bağlamda çalışmamızın giriş bölümünde yukarıda da ifade ettiğimiz bölgeler arasında yeralan Kafkaslar ve Azerbaycan ile bölgede önemli bir

¹Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015, s. 45.

²Jean-Paul Roux, Türklerin Tarihi – Pasifikten Akdenize 2000 Yıl, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 41.

konuma sahip olan, ayrıca çalışma konumuz olan Revan'a³ dair bilgilere yer verilecektir.

1.Kafkasya'ya Genel Bir Bakış

Kafkasya, tarih boyunca birçok topluluğa ev sahipliği yapmış kıymetli bir coğrafyadır. Etnik ve kültürel çeşitlilik açısından oldukça zengin bir yapıya sahip olan bu topraklar, aynı zamanda çok zengin bir tarihsel birikimi de bünyesinde barındırması bakımından adeta dünya tarihinin hafıza noktalarından biridir. İslam coğrafyacılarının Cebelülelsine (diller dağı) olarak adlandırdıkları ve 300'e yakın dilin varlığından bahsettikleri Kafkasya'da 37 dilin varlığı tespit edilmiştir.⁴

Kafkasya, Türklerin tarih boyunca varlıklarını ortaya koydukları coğrafyalardan biridir. Türk varlığının milattan önceki dönemlere dayandığı Kafkasya'da, Kimmerler, İskitler, Hunlar, Hazarlar, Sabarlar, Göktürkler, Kıpçaklar, Selçuklular, Altın Orda, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlılar, Kaçarlar gibi Türk toplulukları, çeşitli dönemlerde kendilerini göstermişlerdir.

Kafkasya, sahip olduğu coğrafi önem nedeniyle tarih boyunca pek çok güç mücadelesinin merkez noktasını teşkil etmiştir. Kafkasya'nın ortaya koyduğu askeri, siyasi, ekonomik potansiyel, bu coğrafyaya hâkim olma

³Kafkasya ve Revan ile ilgili ayrıntılı bilgi için: "John Malcolm, The History of Persia, From the Most Early Period to the Present Time: Containing an Account of the Religion, Government, Usages, and Character of the Inhabitants of that Kingdom, Volume: I, London 1829.", "Robert Lyall, Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia, Volume: I, London 1825.", "James Baillie Fraser, Travels in Koordistan, Mesopotamia, &c. Volume: I, London 1840.", "Charles Stuart, Journal of a Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey, London 1854.", "Robert Curzon, Armenia: a year at Erzerum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia, London 1854.", "Lady Mary Leonora Woulfe Sheil, Sir Justin Sheil, Glimpses of Life and Manners in Persia, London 1856.", "John Ussher, A Journey from London to Persepolis; Including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia, London 1865.", "Charles James Wills, In the Land of the Lion and Sun; or Modern Persia. Being Experiences of Life in Persia from 1866 to 1881, London, New York and Melbourne 1891.", "John Horace Savile, Half Round the Old World. Being Some Account of a Tour in Russia, the Caucasus, Persia, and Turkey, 1865-1866, London 1867.", "Sir Arthur Augustus Thurlow Cunynghame, Travels in the Eastern Caucasus, On the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan, and on the Frontiers of Persia and Turkey, During the Summer of 1871, London 1872."

⁴Davut Dursun, "Kafkasya", İslam Ansiklopedisi, Cilt: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 158.

arzusunu artırmış ve bölgeyi büyük bir savaş alanına çevirmiştir. Bir bakıma Kafkasya'ya biçilen değer, tarihsel hafızaya kazınan ölüme ve yıkıma zemin hazırlamıştır.

Türk-Rus ilişkilerini şekillendiren coğrafyaların başında gelen Kafkasya, Revan özelinde Osmanlıları, Safevileri, Kaçarları ve Rusları karşı karşıya getirmiştir. Sözü edilen güçler, çeşitli devlet politikaları sebebiyle uzun yıllar boyunca birbirlerine üstünlük kurmaya çalışmışlardır. Kafkasya'nın coğrafi bir bağlayıcı konumunda oluşu, bölgedeki mücadeleyi genelde sınır güvenliği meselesi üzerine yoğunlaştırmıştır.

Revan'ın kontrolü, Osmanlı'nın doğu sınırlarının, Safevilerin ve Kaçarların kuzey sınırlarının, Rusların da güney sınırlarının güvenliği açısından oldukça önemliydi. Revan aracılığı ile Kafkasya'da sağlanacak hâkimiyet, önemli kara ve deniz yollarının kontrol edilebilmesi, Asya'da etkin bir siyaset yürütülebilmesi bakımından askeri ve ekonomik bir önem de taşımaktaydı. Bununla birlikte Revan, Türkler açısından Rus ilerleyişinin önüne geçebilme imkânı veren bir set, Ruslar açısından ise; Türk illerine yayılabilmek imkânı veren bir üs olarak kullanılabilecek doğal bir konuma da sahipti.

Kafkasya'nın ve Kafkasya'daki Türk tarihinin seyrini değiştiren en önemli politikaları üreten toplulukların başında gelen Ruslar, Kafkasya politikalarını uzun bir zaman dilimine yayarak gerçekleştirmişlerdir. Bu politikaların altyapısını XVI. yüzyılda oluşturan Ruslar, adım adım ilerleyerek, söz konusu politikaları XVII. ve XVIII. yüzyıllarda geliştirmeye devam etmişler ve özellikle XIX. yüzyıla gelindiğinde bölgeye yön veren bir güç haline gelmişlerdir.

Bu bakımdan, 1552 yılı gerek Rus dünyasında, gerekse Türk dünyasında yaşanacak olan değişimler açısından oldukça önemli bir tarihtir. Bu tarih bir bakıma Rusların, Kafkasya'yı dönüştürme yolunda ettikleri ilk tohum gibidir. 1552 yılı, Kazan Hanlığı'nın IV. İvan liderliğindeki Ruslar tarafından ele geçirilişinin tarihidir. Kazan Hanlığı, Rusların İdil boyunca Hazar Denizi'ne doğru ilerleyip, Aşağı Ural sahasında yayılmalarının önünde uzun yıllar boyunca adeta bir set oluşturmuştur. Ancak, Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele

geçirilmesi, Rusların Türk illerine doğru yayılmalarının önünü açmıştır.⁵ Böylece, Türk dünyası aleyhine bir Rus ilerleyişi başlamıştır.

Ruslar, Kafkasya'da sürdürdükleri ilerleyişi daha geniş sahalara yayabilmek için yürüttükleri politikaların temelini dini bir zemine oturtmayı ihmal etmemişler ve Hristiyanlığı büyük bir koz olarak görmüşlerdir. Bu bakımdan Rusların, Kafkasya'da giriştikleri mücadeleleri bir Müslüman-Hristiyan çatışması ya da bir kültür çatışması olarak değerlendirmek mümkündür.⁶ Ancak, Rusların Hristiyanlık üzerinden yaptıkları yürüyüş, bölgede bulunan toplulukların desteğini almazsa, uzun soluklu olmayabilirdi. Bu bağlamda Ruslar, Gürcüleri ve Ermenileri gözlerine kestirmiş, onlara çeşitli fırsatlar sunarak yanlarına çekmek istemişlerdir.

Ermeniler, her ne kadar bölgedeki sayılarının azlığı sebebiyle işbirliği konusunda Rusları düşündürmüşseler de, karışıklık yaratmaya yatkın tavırları sayesinde Rusların Kafkasya politikalarının bir parçası olmayı başarmışlardır. Hatta Ruslar, I. Petro döneminde Ermenilerden onları Moskova, Petersburg, İdil-Ural, Astrahan ve Krasnodar bölgelerine yerleştirerek, ilerleyen yıllarda Hazar bölgesine iskân etmek suretiyle, Rus egemenliğine dayanak sağlayacak bir kitle olarak faydalanmak istemişlerdir.⁷ Böylece Ermeniler, 1725 yılından itibaren Ruslar tarafından, Hazar çevresine yerleştirilmeye başlanmışlardır.

II. Katerina devri, Rusların Kafkasya'daki varlıkları açısından oldukça önemli olmuştur. Ruslar, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, oldukça önemli bir hamle yaparak, 1783 yılında Gürcistan sahasında Rus himayesini sağlamışlardır. Böylece Ruslar, Kartli-Kaheti Krallığı'nı Kafkasya politikalarını şekillendirmek için kullanma fırsatını yakalamışlardır. Yine bu dönemde, bölgeyi tasarlamak adına çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bu fikirlerden biri; Ermenilerin ve Gürcülerin bir araya getirildikleri bir oluşum kurmak olmuştur da, gerçeğe dönüştürülememiştir. Bu fikir bir bakıma, bölgedeki Ermeni nüfusunun azlığının

⁵Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 168,169.

⁶Abdullah Temizkan, Araftaki Kafkasya, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 509.

⁷Musa Göktuğ, Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2022, s. 182,183.

ispatı niteliğindedir. Ermeni nüfusunun azlığı Ruslarda, Ermenileri ve Gürcüleri bir araya getirme düşüncesi yaratmıştır.

Ortaya atılan fikirlerden bir diğeri ise; Karabağ ve Revan hanlıklarının topraklarında “Ararat” adında bir Ermeni Krallığı kurulmasıdır.⁸ Bunun yanında, Azerbaycan topraklarının ikiye bölünerek, kurulacak olan Doğu Gürcistan ve Doğu Ermenistan krallıkları arasında paylaştırılması da, II. Katerina’ya sunulan fikirler arasında yer almıştır.⁹

Görüldüğü üzere Ruslar, Kafkasya politikalarını XIX. yüzyıla kadar genel olarak bu şekilde geliştirmişlerdir ve bu süreçte Gürcüleri ve Ermenileri politikalarının destekçileri haline getirerek, Revan ve çevresini hedef coğrafya olarak belirlemişlerdir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde, Kafkasya’nın güneyi, Osmanlıların, Kaçarların ve Rusların hâkimiyet mücadelesine tanıklık etmiştir. Ruslar, Kafkasya’da hâkimiyet kurabilmenin yolunun yalnızca askeri faaliyetlerden geçmediğini yaptıkları Hristiyanlık propagandası sonucunda Gürcüleri ve Ermenileri yanlarına alarak göstermişlerdir. Ancak, yalnızca bununla yetinmeyen Ruslar, bölgedeki Türk-Müslüman kitle aleyhine dini ve milli duyguları ortadan kaldıracak bir sistem geliştirme yoluna gitmişlerdir. Uzun vadeli hâkimiyetin Türk-Müslüman kitle arasında Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin artırılmasıyla mümkün olabileceğini düşündüklerinden, bölgede ciddi bir misyonerlik faaliyeti gerçekleştirmişlerdir.

Bu bağlamda, din adamlarını taraflarına çekerek, onların aracılığı ile kendi ülkelerinde adaletli bir yönetim olduğu, İslamiyetin, Müslümanlara bu tür yönetimlerin çatısı altında yaşamayı önerdiği gibi söylemlerle, Türk-Müslüman kitleyi kendi yönetimlerine karşı ısındırmaya çalışmışlardır.¹⁰ Rusların gerçekleştirmiş oldukları misyonerlik faaliyetleri meyvelerini vermiştir. Halkın arasından Rus saflarına geçen kişiler olmuş, din, hatta isim değiştiren, Rusların

⁸Göktuğ, a.g.t., s. 203.

⁹Göktuğ, a.g.t., s. 203.

¹⁰Mehmet Bilgin, “19.yy İlk Çeyreğinde Büyük Güçler ve Güney Kafkasya”, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 13, Trabzon 2021, s. 291.

sağladıkları ayrıcalıklardan faydalanmak üzere Ruslarla evlenen kişiler dahi olduğu görülmüştür.¹¹

Ruslar, yaşanan tüm bu sürecin sonunda, yıllar boyunca örmüş oldukları politikalar ağı sayesinde Türk illerini sarmış, Türklerin hareket kabiliyetlerini adeta sıfırlayarak, Kafkasya'nın baskın gücü haline gelmişlerdir. Kafkasya'nın etnik ve kültürel açıdan sahip olduğu zenginlik, bölgenin değerini artıran bir unsur olsa da, aynı zamanda, tarihsel süreçte yıkıma zemin hazırlayan bir unsur olduğu da gerçektir. Bu etnik çeşitlilik, bölgeye hâkim olmak isteyen güçler tarafından ayırıcı bir unsur olarak kullanılmıştır. Bu durum kendini inançlar üzerinde de göstermiş, durumu iyi bir şekilde analiz eden Ruslar, Türk-Müslüman kitle arasında yaşanan Sünni-Şii rekabetinin bölgede yarattığı istikrarsızlıktan faydalanarak ilerlemiş, bölgede yaşayan Hristiyan toplulukları bir araya getirerek, söz konusu inanç çeşitliliğini kendi lehine kullanmış, yarattığı Müslüman-Hristiyan rekabeti sayesinde Türk-Müslüman kitleye karşı üstünlük kurmayı başarmış ve Kafkasya'da başarıya ulaşmıştır.

2. Azerbaycan Sahasındaki Türk Varlığı

Azerbaycan sahasındaki Türk varlığını çok eski dönemlere götürmek mümkündür. Bu coğrafyadaki Türk varlığı M.Ö. VII. yüzyıla kadar götürülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde birçok Türk topluluğu ve devleti, Kafkasya'nın genelinde olduğu gibi, Azerbaycan coğrafyasında da kendilerini göstermiştir. Hunlardan, Göktürklerle, onlardan Hazarlara, onlardan Selçuklulara, onlardan Harezmşahlara, onlardan Timurlulara, onlardan Karakoyunlulara, onlardan Akkoyunlulara, onlardan Safevilere, onlardan Kaçarlara, bunlardan başka; İskitlere, Sabarlara, Kıpçaklara, İdil Bulgarlara kadar pek çok Türk soylu devlet ve topluluk, varlıklarıyla Azerbaycan coğrafyasını beslemiştir.

Şüphesiz ki, Azerbaycan coğrafyasındaki Türk varlığının gelişiminde Selçukluların yeri oldukça önemlidir. Selçuklu tarihinde dikkat çekici bir yeri olan Türkmen meselesi ve Selçukluların bu mesele ile ilgili aldıkları aksiyonlar,

¹¹Mertcan Akan, Oryantalizm Bağlamında Kafkasya'da Rus Sömürgeciliği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017, s. 117.

Azerbaycan hatta Anadolu tarihini şekillendiren bir dizi olaya zemin hazırlamıştır. Selçuklu ülkesinde bağımsız şekilde hareket eden Türkmenler, yurt bulmak ve sürülerini beslemek amacıyla İslam beldelerine karşı saldırılar düzenlemişler, sultanın otoritesine karşı gelmişlerdir.¹²

Otorite zafiyetine sebebiyet veren bu durum, Türkmenlere karşı önlem alınmasını gerektirmiştir. Yeni düzene ayak uydurmayan ve merkezi otoriteye karşı gelen Türkmenlerin, İran coğrafyasından, Azerbaycan ve Anadolu coğrafyalarına doğru uzaklaştırılmaları gündeme gelmiştir.¹³ Böylece, Türkmen göçünün zemini atılmış, Türkmenlerin Azerbaycan coğrafyasına doğru gerçekleştirecekleri göçün yolu açılmıştır. Bu göçle birlikte Türkmenler, Horasan coğrafyasından sonra, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyalarına doğru gerçekleşecek olan Türkmen göçlerinin ilk halkasını oluşturmuşlardır.¹⁴

Türkmen aşiretlerinin Azerbaycan sahasına gelerek, bölgeyi kendilerine yurt edinmeleri XI. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Otoriteye karşı takındıkları tavır nedeniyle merkezden uzaklaştırılan ve Azerbaycan coğrafyasına gelen Türkmenler, yıllar içerisinde Azerbaycan coğrafyasında ciddi bir birikim oluşturmuşlar ve bunun sonucunda, bu coğrafyanın Selçuklular için bir yurt haline gelmesini sağlamışlardır. Hatta bu durum, Azerbaycan'ı, Anadolu için bir üs haline getirmiştir ve Anadolu akınları da bu coğrafyadan gerçekleştirilmiştir. Böylece, Azerbaycan coğrafyasında M.Ö. VII. yüzyıla kadar dayanan Türk varlığı, zaman içerisinde birçok Türk topluluğu tarafından beslenmiş, Sultan Alparslan'ın bu coğrafyada kurduğu hâkimiyetle beraber, oldukça güçlü bir hal almış, ondan sonraki dönemlerde de Türk soylu topluluklar tarafından temsil edilmeye devam etmiştir.

Görüldüğü üzere, Azerbaycan sahasındaki Türk varlığı, oldukça köklü ve güçlü temellere dayanmaktadır. Bu bakımdan, Ermenilerin, Revan özelinde de olduğu gibi, kadim Azerbaycan topraklarının çeşitli noktalarında bölgenin esas

¹²Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 72.

¹³Cihan Piyadeoğlu, Sultan Alp Arslan: Fethin Babası, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 147.

¹⁴Erkan Göksu, Selçuklular: Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 50.

ahalisi ya da çoğunluğu oldukları söylemi gerçekçi değildir. Bu söylem, Rusların, Kafkasya'nın genelinde ve Azerbaycan sahasında ağırlıklarını hissettirmeleriyle birlikte bölgedeki Türk varlığını, Rus çıkarları lehine değiştirmek üzere sıklıkla dillendirilmeye başlanmıştır.

Azerbaycan sahasında X. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan Ruslar, bölgeye yönelik işgal ve asimilasyon politikalarını I. Petro döneminde ortaya koyarak, sıcak denizlere ulaşmak, İran coğrafyasında ticaret yapmak, Bakü'deki petrol rezervlerinden yararlanmak gibi düşüncelerle birlikte, Azerbaycan coğrafyasına ilgi duymaya başlamışlardır.¹⁵

Sonuç olarak, XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın başlarında, Azerbaycan coğrafyasında bir otorite boşluğunun yaşanması, Azerbaycan hanlıklarının bir arada hareket edemeyerek siyasi birlik sağlayamamaları gibi durumlar, Ruslara karşı güçlü bir bütünlük sağlanmasının önüne geçmiştir. Bu durumu fırsata çeviren Ruslar, Azerbaycan hanlıklarını adeta yutmuştur. Bölgede yaşayan Türkler ise, siyasi birlik oluşturmamanın bedelini, elden çıkan toprakları üzerinde söz sahibi olamamakla ödemişlerdir.

3. XIX. Yüzyıla Kadar Revan'ın Genel Durumu

3.1. Revan İsminin Kökeni

Günümüzde Ermenistan sınırları içerisinde kalan ve Erivan olarak isimlendirilen şehir, geçmişten günümüze kadar farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Bu isimlerden bazıları; Revan, İrevan, İrahan, Hrastan ve Yeravan'dır. Şehrin ismini nereden ve nasıl aldığı ile ilgili bir takım görüşler ortaya konmuştur. Bazı kaynaklarda şehrin isminin Arran bölgesinden gelmiş olabileceği ifade edilirken, bazılarında da bu ismin M.Ö. 782 yılında Urartular tarafından kurulan Erebuni Kalesi'nden gelmiş olabileceği ifade edilmektedir.¹⁶ Bir diğer görüşe göre de, Revan isminin Safevi hükümdarı Şah İsmail'in en güvenilir emirlerinden biri olan Revankulu Han'dan gelmiş olabileceği ifade

¹⁵Telman Guliyev Nusretoğlu, Rus Ortodoks Kilisesinin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1828-1905), Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 5.

¹⁶Mustafa Aydın, "Revan", İslam Ansiklopedisi, Cilt: 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 26.

edilmiştir. Şah İsmail'in, Revankulu Han'ı söz konusu bölgeye güvenliği sağlamak amacıyla göndermesi, Revankulu Han'ın da burada Şah İsmail'in onayıyla bir kale yaptırması sonucunda kalenin, şehrin ve bölgenin, Revankulu Han'dan hareketle, Revan olarak anılmaya başlandığı belirtilmiştir.¹⁷ Evliya Çelebi de bahsi geçen hususa değinerek, Revankulu Han'ın kaleyi yedi yılda tamamlamasından ötürü şehre Revan dendiğini aktarmıştır.¹⁸ Bununla birlikte, Revan'ın bulunduğu bölge tarihsel süreçte Çukur Sa'd, Sa'd Çukuru, Çukur Sa'ad ya da Çukursed gibi isimlerle de anılmıştır. Bölgenin bu gibi isimlerle anılmasının sebebi, bölgede Sa'dlular adlı bir topluluğun yaşamış olmasıdır. Karakoyunlulara mensup bir topluluk olan Sa'dluların, Emir Sa'd liderliğinde bölgeye yerleşmelerinden hareketle, bölge onların adıyla anılır olmuştur.

3.2.Revan Coğrafyası

Günümüzde Ermenistan'ın başkenti olan ve Erivan olarak adlandırılan Revan, Tiflis'in 175 km. güneyinde, Alagöz Dağı'nın güneydoğusunda, denizden 1000 m. yükseklikte kurulan, Ağrı Dağı'nın kuzeyinde, Göyçe Gölü'nün (Sevan Gölü) güneybatısında ve Zengi (Karasu) Çayı'nın (Hrazdan Nehri) kenarında yer alan bir şehirdir.¹⁹ Kafkasya'nın en özel noktalarından biri olan Revan, coğrafi açıdan sahip olduğu değer sebebiyle, tarih boyunca birçok topluluğun dikkatini çeken bir bölge olmuştur. Revan'ın aynı anda Hazar Denizi, Karadeniz ve İpek Yolu gibi önemli noktaları kontrol etme imkânı vermesi, onu askeri, siyasi ve ekonomik bir cazibe merkezi haline getirmiştir.

Revan'ın kuzeyden Kırbulak ile batı ve güneyden Zengibasar bölgeleri ile doğudan onu Gernibasar (Köprübasar) bölgesinden ayıran Okçuberd Dağı'nın taşlı basamakları ile sınırları bulunmaktadır.²⁰ Çukur Sa'd ovasının

¹⁷Göktuğ, a.g.t., s.104,105.

¹⁸Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Yayına Hazırlayan: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Cilt: 2, Kitap: 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 321.

¹⁹Cihat Aydoğmuşoğlu, "17.Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri", OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 44, Ankara 2018, s. 2.

²⁰Yagub Mahmudov ve diğerleri, İravan Hanlığı: Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 135.

merkezi konumunda bulunan Revan, dağlık, ovalık bir bölgede yer almaktadır. Revan'ı içine dâhil eden Çukur Sa'd bölgesi, ismini bir bakıma bölgenin sahip olduğu coğrafi yapıdan almıştır. Revan, iç ve dış şehir olarak iki bölüme ayrılmaktadır. İç şehirde Revan Kalesi bulunmaktadır. Revan Kalesi'nin içinde Revan hanlarının sarayı, Revan askerlerinin evleri, dükkânlar ve mescitler bulunmaktadır.²¹ Dış şehirde ise, üç mahalle bulunmaktadır. Bunlar; Şehri (Eski şehir), Tebebaşı ve Demirbulak mahalleleridir. Bu mahallelerde çeşitli pazarlar, hamamlar, bağlar ve kervansaraylar bulunmaktadır.²²

3.3.Revan'ın Nüfus Yapısı

Revan, Azerbaycan sahasındaki kadim Türk varlığı tarafından beslenen önemli coğrafyalardan biridir. Tarihsel süreçte birçok Türk soylu topluluk, Revan'daki Türk varlığının temsilcisi olmuştur. Bu bakımdan, bölgede yoğun bir Türk nüfusundan söz etmek mümkündür. Revan, tarih boyunca oldukça hareketli bir nüfus yapısına sahip olmuştur. Revan'a hâkim olma düşüncesinin ortaya çıkardığı savaşların neden olduğu istikrarsızlık, Revan'da yaşayan insanların tamamına yakınının ciddi şekilde etkilemiş ve bölge gerek demografik açıdan, gerek ekonomik açıdan, gerekse siyasi açıdan çok büyük zararlar görmüştür.

Revan'ı içine dâhil eden Çukur Sa'd ovası, uzun yıllar boyunca Türkmen nüfusu ile beslenen ve birçok aşiretin varlığını sürdürdüğü bir bölge olmuştur. Revan'ın nüfusu genel olarak Türklerden, Ermenilerden ve Çingenelerden oluşmaktadır. Bölgedeki nüfusun durumunu somut bir şekilde aktarması bakımından, Revan'daki Osmanlı yönetimi devri oldukça kıymetli olmuştur. Osmanlı tahrir defterlerinin verdiği bilgilere göre; Revan Eyaleti'nin 1590 yılındaki nüfus durumunda, Müslüman-Türk kitlenin temsil oranı %40'ken, Hristiyan-Ermeni kitlenin temsil oranı %60'dır. 1727-1728 yıllarındaki nüfus bilgilerine göre ise; Müslüman-Türk kitlenin nüfus içerisindeki temsil oranı %54'e yükselmiştir. Ayrıca, 1590 yılında şehir merkezindeki nüfus durumunda, Müslüman kitlenin temsil oranı %39'ken, Hristiyan kitlenin temsil oranı

²¹Mahmudov ve diğerleri, a.g.e., s. 135.

²²Mahmudov ve diğerleri, a.g.e., s. 136.

%61'dir. 1727-1728 yıllarındaki nüfus bilgilerine göre ise; Müslüman kitlenin şehir merkezindeki temsil oranı %65'e yükselmişken, Hristiyan kitlenin temsil oranı %35'e düşmüştür. (Hristiyan kitle için verilen %35'lik temsil oranının %15'lik kısmı, Çingeneler tarafından temsil edilmektedir).²³

Görüldüğü üzere, Revan bölgesinin nüfusunda yıllar içerisinde çok ciddi dalgalanmalar yaşanmıştır. Söz konusu nüfus dalgalanmalarına sebep olan çok önemli faktörler bulunmaktadır. Bu faktörlerden bir tanesi, Revan'a hâkim olmaya çalışan güçler arasında yaşanan mücadelelerdir. Mücadeleler sırasında, bölgede yaşayan halk, güvenlik endişesi sebebiyle bölgeden çıkışlar gerçekleştirmiştir. Bölgeden çıkışı gerçekleşen kitle, ağırlıklı olarak Türk-Müslüman kitle olmuştur. Bu durumun ana sebebi ise; Osmanlı-Safevi rekabetinin mezhepsel tarafıdır. Bölge Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde, bölgedeki Şii nüfus can güvenliği endişesi yaşarken, bölge Safevi hâkimiyetine girdiğinde, bu defa Sünni nüfus söz konusu endişeyi yaşamış ve bölgeyi terk etmiştir. Bu yüzden, Revan bölgesindeki Türk-Müslüman nüfus, Anadolu ve İran coğrafyaları arasında bir bölünme yaşamıştır. Sünni kesimin hareket yönü Anadolu olurken, Şii kesimin hareket yönü İran olmuştur. Söz konusu mesele, Revan muhafızı Recep Paşa'ya gönderilen bir hükümde de açıkça görülmektedir. Osmanlı ordusunun Revan'a hareketi üzerine Şuragel ve Abaran ile birlikte, çevredeki birçok nahiyeden 226 köy terk edilmiştir ve buradaki halk Kars civarına göç etmiştir. Sürmeli ve çevresinde de 80 köy terk edilmiştir ve buradaki halk ise Bayazıt civarına göç etmiştir.²⁴

Bölgede Türk-Müslüman kitle aleyhine yaşanan nüfus değişimlerinin bir diğer sebebi ise; Türklerin konar-göçer bir yaşam biçimine sahip olmalarından dolayı, yaylaklar ve kışlaklar arasında hareket etmeleridir. Bu gibi durumlar, yapılan nüfus sayımlarında bölgede yaşayan Türklerin sayılarının net bir şekilde tespit edilmesinin önüne geçmiş, bölgenin baskın nüfusunu oluşturmalarına rağmen, kimi dönemlerde Ermenilerin gerisinde gözükmelerine neden olmuştur.

²³Selçuk Ilgaz, Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (Çukur Sa'ad) (XVI. - XVIII. Yüzyıllar Arasında Sosyo-Ekonomik Tarih), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s. 170,171.

²⁴Raif İvecan, "Revan Livası Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1724-1730)", Tarih Dergisi, Sayı: 50, İstanbul 2010, s.130.

Osmanlı'nın, Revan coğrafyasında hâkimiyeti ele geçirdiği dönemler içerisinde, Sünni nüfusun yerini bilinçli olarak değiştirdiği dönemler de yaşanmıştır. Osmanlı-Safevi rekabetinin mezhepsel boyutu sebebiyle Safevilerin, Sünni Türklerden intikam alabileceği düşüncesiyle hareket eden Osmanlı, Şuragel Nahiyesi'nde yaşayan 20.000 kişiyi, Osmanlı idaresinde bulunan topraklara göç ettirmiştir.²⁵Söz konusu göç politikasının tam tersini Şii nüfusa da uygulayan Osmanlı, yaklaşık olarak 15.000 kişiyi, Revan coğrafyasından sürmüştür.

Şüphesiz, Revan ve çevresinde yaşayan Ermeni-Hristiyan kitlenin nüfus içerisindeki yeri, yarıya yakın olmaktan bile uzaktır. Bölgedeki Türk varlığının Ermeni varlığına göre baskın olduğunu gösteren en önemli unsurlardan biri de, Ermenilerin bölgede yaşadıkları süreçte Türk isimlerini kullanmış olmalarıdır. Kültür, pozitif bir kavramdır. Bir olgunun kültür haline gelebilmesi için benimsenmesi gerekir. Ermenilerin de içinde yaşadıkları toplumun kültürünü benimseyerek, Türklere ait isimleri kullandıkları görülmektedir. Bu tercihin baskıya ya da korkuya dayalı olmadığı da, Ermenilerin bölgede devlet eliyle herhangi bir baskıya uğramadan yaşamalarından anlaşılabılır. Hatta bölgede yaşayan Ermenilerin bu konuda, bölgede yaşayan Türklere göre daha rahat bir yaşam sürdükleri dahi söylenebilir. Zira Türkler, özellikle Osmanlı-Safevi rekabetinin mezhepsel boyutlarından etkilenerek, devlet eliyle uygulanan politikalar sebebiyle, Sünni ya da Şii olmanın baskılarını oldukça yoğun bir şekilde hissetmişlerdir.

Tahrir defterlerine göre Ermeniler, Türkler tarafından kullanılan isimler olan Allahverdi, Emirhan, Sultanveli, Sultankulu, Melik, Melikhan, Şahveli, Asker, Odemiş, Murad, Karaman, Babahan, Ağababa, Hayırcan, Gokce, Emirbey, Han Murad, Yadigar, Mirza, Elvan, Tanrıkulu, Emre, Emin, Demir, Melek bey, Koca, Hanbaba, Devletkulu, Muhsin, Şehriyar, Ulubey, Babacan, Derman, Bayar bey, Ala bey, Velican, Budak, Emirkulu, Artuk gibi isimleri

²⁵Ali Sinan Bilgili, “Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 53, Terazi Yayıncılık, Ankara 2016, s. 102.

kullanmışlardır. Ayrıca, Ermenilerin kullandıkları isimlerin %40'ı da Türkçe'dir.²⁶

Ermeniler, dini bir cemaat olarak Üçkilise Köyü'ne geldikleri yıl olan 1441'den, Rus eliyle bölgedeki demografik yapının Türkler aleyhine altüst edilmeye başlandığı yıl olan 1828'e kadar, Türklere tabii olan azınlığın bir parçası olmaktan öteye gidememişlerdir. Söz konusu tarihte Revan, 7331 Türk'ün ve 2369 Ermeni'nin yaşadığı bir şehirdir.²⁷ Bu yüzden, Revan ve çevresindeki Türk varlığının inkâr edilemeyecek bir gerçek olduğunun farkında olan Ruslar, demografik yapıyı bozmak için yoğun bir çaba göstermişlerdir. Hatta bu durum, Rus saflarından gelen şu sözlerle de ifade edilmiştir: “Pembek ve Şöreyel'in ahalisi Rus işgalinden sonra değişmiştir. Yerli halkın yerine gelenler (Ermeniler) geçti. Şöyle ki, yerli ahali içerisinde oranın eski sakini olan ihtiyar Ermeni'yi nadir olarak bulursun”.²⁸ Bu durumu destekleyen önemli unsurlardan biri de, Rusların bölgede oluşturdukları Ermeni vilayetinin sınırları içerisine dâhil edilen 1111 köyün yalnızca 62'sinde Ermenilerin yaşıyor oluşudur. Bununla birlikte, Ermenilerin yaşadıkları 62 köyden yalnızca 14'ünün ismi Ermeni menşelidir.²⁹ Ayrıca 1828 tarihinde Revan, Nahçıvan Hanlığı ve Ordubad'ı kapsayan bölgede bir Ermeni vilayeti kurulduğunda, bölge nüfusunun %74'lük kesimini Türk-Müslüman kitle oluşturmaktadır.³⁰ Açıkça görüldüğü üzere, 1441 yılında Revan bölgesine yerleşen Ermeniler, 1828 yılına kadar geçen süreçte hiçbir zaman bölgenin ağırlığını oluşturan taraf olmamışlardır. Hatta bu durum, 1828 yılından sonraki birkaç yıl içinde de böyle olmuştur. Ancak, bölgenin nüfusu Rus eliyle yaratılan Ermeni göçleriyle birlikte günden güne değiştirilmiştir. 1828-1829 tarihleri arasında Osmanlı coğrafyasından yaklaşık olarak 84.000 Ermeni, 1828-1830 tarihleri arasında da İran

²⁶Bilgili,a.g.m.,s.126.

²⁷Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, “Türksüz Ermenistan” İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan'ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri”, Tesam Akademi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, 2015, s. 12.

²⁸İrade Memmedova, “İrevan Hanlığı'nın Nüfusu (Seyyahların Bilgisi, Sosyal, Dini, Nüfus Yapısı, Uğraş Alanları, İrevan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilerin Hanlığa Göç Ettirilmesi)”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 11, 2017, s. 46.

²⁹Mahmudov ve diğerleri, a.g.e., s. 466.

³⁰Nesrin Sarıahmetoğlu ve diğerleri, Revan Türkleri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 75.

coğrafyasından yaklaşık olarak 40.000 Ermeni Revan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarının bulundukları topraklara Rus eli ile göç ettirilmiştir.³¹ 1828-1832 tarihleri arasında ise 23.568'i İran coğrafyasından, 21.639'u Osmanlı coğrafyasından olmak üzere 45.207 Ermeni, Revan bölgesine göç etmiştir.³² Kafkasya'nın Hristiyanlık ve Ermenilik lehine dönüşümü neticesinde XX. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık olarak 1.300.000 Ermeni bölgeye yerleştirilmiştir ve Türk varlığına büyük bir darbe vurulmuştur.³³

3.4.Revan'ın Kısa Tarihi

Günümüzde Erivan olarak bilinen ve Ermenistan'a başkentlik yapan bu kadim şehrin ne zaman kurulduğu ile ilgili çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Bu görüşlere göre; şehrin Urartular döneminde M.Ö. kurulmuş olabileceği ifade edilmiş, zaman içerisinde bölgede Medlerin, İskitlerin, Perslerin, Ahamenişlerin, Partların, Sasanilerin, Emevilerin, Bagratunilerin, Selçukluların, İlhanlıların, Timurluların, Karakoyunluların, Akkoyunluların, Safevilerin, Osmanlıların, Afşarların ve Kaçarların görüldüğü belirtilmiştir.

Revan şehrinin nasıl kurulduğu ve eski dönemleri tam olarak aydınlatılamamıştır. Ortaçağ dönemindeki bilgilerin sınırlı olduğu Revan'ın, VII. yüzyılda fetihlere sahne olduğu, XII. ve XIII. yüzyıllarda yerleşimin süreklileştiği, Emir Timur döneminde az nüfuslu bir köy yerleşimi olduğu, Karakoyunlu Emir Sa'd'ın bölgeye gelişiyle birlikte Türk boyları aracılığıyla sınırlarının genişletilmeye çalışıldığı ve Çukur Sa'd ya da Sa'd Çukuru olarak adlandırıldığı, İslam tarih ve coğrafya kaynakları tarafından ifade edilmiştir.³⁴ Revan'ın bir şehir haline gelmesi ise, Safevi hükümdarı Şah İsmail döneminde

³¹Gülbüz Arslan, "Hocalı Katliamının Tarihsel Arka Planı ve Katliamın Türk ve Batı Basımına Yansımaları", Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, 2022, s.524; Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Kemal Beydilli, 1828-1829 Osmanlı - Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

³²Sarıahmetoğlu ve diğerleri, a.g.e., s.80.

³³Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 36, Erzurum 2008, s. 192.

³⁴Anar Azizsoy, "Türk Döneminde Revan Kent Dokusu ve Mekansal Yapıdaki Değişimin Mimari Mirasa Yansımaları", Sanat Tarihi Dergisi, Cilt: 28, Sayı: 2, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2019, s. 246.

1509-1510 tarihleri arasından yapımına başlanan Revan Kalesi'nin tamamlanmasıyla gerçekleşmiştir.³⁵

Revan, kadim bir Türk yurduudur. Bölgedeki Türk varlığının hangi kaynaklardan beslendiği ve köklerinin hangi noktalara dayandığı ortadadır. Bu bağlamda, Ermenilerin bölgedeki varlıkları ile ilgili tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda, onların Balkanlar'dan, Ortadoğu'ya gelen, oradan da Doğu Anadolu topraklarına yerleşen bir topluluk olabilecekleri konusunda bir takım görüşler ortaya konmuştur.

1441 yılına kadar Revan'da yoğun bir Ermeni nüfusu olduğu söylenemez. 1441 yılında, Karakoyunlu hükümdarı olan Cihan Şah'ın, Kilikya'dan kovulan Ermenileri, Revan şehri yakınlarındaki Üçkilise bölgesine yerleştirmesiyle birlikte, dini bir cemaat etrafında birleşen Ermenilerin, bölgede örgütlendikleri ve toprak alımına başladıkları görülmektedir.³⁶ Ermeni din adamlarının gerçekleştirdikleri toprak alımlarının satışlarını yapanlar genellikle Sa'dlu aşiretine mensup kişiler olmuştur.³⁷ Bu tür toprak alım satım işlemleri ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir. Ermeniler, bölgedeki Osmanlı yönetimi sırasında Osmanlı'nın ele geçirmiş olduğu bazı toprakları onlardan satın almışlardır. Söz konusu topraklar sadece satın alınmakla kalınmamış, satın alınan topraklara Ermeni yerleşimi sağlanmış ve bu şekilde Ermeni nüfusu günden güne artırılmıştır.

Ermenilerin, Üçkilise bölgesinde ve Azerbaycan coğrafyasının diğer bölgelerinde güçlenmelerini sağlayan en önemli etkenlerden biri de, Safevi hükümdarı I. Şah Abbas'ın, Safevi Devleti'nin dış ticaret ilişkilerinin gerçekleştirilmesi noktasında Ermenilere vermiş olduğu geniş imtiyazlardır.³⁸ Ermenilerin Revan'daki varlığı, Rus eliyle gerçekleştirilen devasa Ermeni göçlerine kadar, Üçkilise Köyü ile sınırlı olmuştur. Yerli ahalinin içinde yaşayan Ermenilere çeşitli imkânlar sağlanması, sahip oldukları varlıklar üzerinden vergi alınmaması gibi durumlar, onların serpilmelerine neden olmuştur. Ermenilerin

³⁵Azizsoy, a.g.m., s. 246.

³⁶Göktuğ, a.g.t., s. 104.

³⁷Erdal Sezgi, "Tarihsel Süreçte Revan Bölgesinde Türk Boyları", Kafdağı Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2020, s. 242.

³⁸Mahmudov ve diğerleri, a.g.e., s. 69.

nüfuzlarını artırmaları bölgeyi zamanla, bölge dışındaki Ermeniler için bir merkez haline getirmiştir.

Esasen, Ermenilerin bu denli serpilmelerinin temel sebebi, Türklerin hâkim oldukları coğrafyalarda onlarla birlikte yaşayan topluluklara karşı genel olarak ortaya koydukları bakış açısı ile ilgilidir. “Türkler, imparatorluk kurucuları olarak kavimlerini düzene koydukları gibi, dinleri düzene koymayı, onlara hak ettikleri yeri vermeyi, birinin diğerini ezmesine izin vermemeyi de kendileri için görev sayıyorlardı.”³⁹ Görüldüğü üzere; bölgede Türklerle birlikte yaşayan Ermenilere negatif bir ayrımcılık yapılmamıştır. Aksine, onların bölgede dinlerini rahatça yaşamalarına, işletmeler açmalarına, hatta toprak satın almalarına dahi izin verilmiştir.

Önceleri küçük bir yerleşim yeri olan Revan, Safevilerin, Akkoyunlulara karşı sağladıkları üstünlükten sonra, Azerbaycan coğrafyasında kurulan Çukur Sa’d Beylerbeyliği’nin merkezi konumuna gelmiştir. Bölgenin idaresi Ustacalu ve Kaçar boylarına mensup kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Merkezi Revan şehri olan Çukur Sa’d Beylerbeyliği, Revan, Sürmeli, Pembek, Şuragel, Ağbaba, Zengibasara, Göyce Gölü ve çevresi, Şerur, Dereleyez, Nahçıvan, Sederek, Saadlı, Iğdır, Beyazıt ve Maku’yu sınırları içerisinde bulundurmaktadır.⁴⁰ Çukur Sa’d Beylerbeyliği’nin yerleştiği arazinin ismi, Karakoyunlulara tabi bir Türkmen boyu olan Sa’dululardan gelmektedir.⁴¹ Sa’dulular, Karakoyunluların en güçlü boylarından biri olup, isimlerini Sa’d adlı bir beyden almışlardır.⁴²

Revan’ın kadim bir Türk yurdu olduğu, bölgedeki yer isimlerinden de anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde, bölgede gerçekleştirilen tahrirlerde bu konu net bir şekilde ortaya konmuştur. 1590 ve 1727 yıllarına ait tahrir defterlerine göre; Revan bölgesinde yer alan köy, mezra, çiftlik, yaylak ve kışlakların isimlerinin %83’ünün Türkçe olduğu ortaya konmuştur.⁴³

³⁹Roux, a.g.e., s. 44.

⁴⁰Göktuğ, a.g.t., s. 105.

⁴¹Gülbeniz Palalı, Azerbaycan Hanlıkları (Kuba, Şeki, Nahçıvan ve Revan) XVIII-XIX. Yüzyıllarda, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2021, s. 93.

⁴²Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s. 198.

⁴³İlgaz, a.g.t., s. 170.

Revan'ın Osmanlı açısından görünür hale gelmesi XVI. yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in, Çaldıran seferi ile olmuştur. Yavuz Sultan Selim, Çukur Sa'd bölgesinde konaklamıştır ve Revan'ı yağmalamıştır. Gerek Anadolu, gerek Kafkasya, gerekse İran coğrafyası açısından oldukça kıymetli olan Revan, yaşanan olumsuzluklar sebebiyle, fiziksel ve sosyal açıdan büyük zararlar görmüştür. Revan'da yaşanan kıyasıya mücadelenin ana aktörlerinden olan Osmanlılar ve Safeviler arasında yaşanan mücadele, Türk'ün Türk'e karşı giriştiği bir mücadele olmuştur. Revan, iki devlet arasında defalarca el değiştirmiştir. Bu bakımdan Azerbaycan sahasında, Anadolu ve İran coğrafyalarında yaşayan Türk nüfus, söz konusu mücadelede en ağır bedeli ödemek zorunda kalan taraf olmuştur.

Esasen, Türk soylu toplulukların tarihsel süreçte çeşitli sebepler nedeniyle birbirlerine karşı giriştikleri mücadeleler, Türk dünyasının en büyük sorunlarından biri olmuştur. XV. yüzyıldan itibaren, Emir Timur - Yıldırım Bayezid, Uzun Hasan - Fatih Sultan Mehmed, Şah İsmail - Yavuz Sultan Selim, Şah Tahmasb - Kanuni Sultan Süleyman gibi hükümdarların birbirleri ile giriştikleri mücadeleler, adeta Türk - İslam dünyasının en kanlı kardeş kırıgınlıklarına neden olmuştur ve bu durum, Türk varlığına ve birliğine zarar vermiştir.⁴⁴

Revan, XVI. yüzyılda sıkı bir çekişme sahası haline gelmiştir. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren (1514) başlayan rekabetle birlikte Revan, 1554 yılında Osmanlı Devleti'nin eline geçtiyse de, bir hâkimiyet tesis edilememiştir. Taraflar arasında 1555 yılında gerçekleştirilen Amasya Antlaşması, bölgenin Safevi Devleti hâkimiyeti altında kalmasını sağlamıştır. Revan'ın, Osmanlı hâkimiyeti ile tanışması XVI. yüzyılda olmuştur. Revan, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, (1583) III. Murad devrinde, Osmanlı Devleti tarafından kontrol altına alınmıştır. Safevilere karşı üstünlüğü ele geçiren Osmanlı Devleti, 1590 yılında yapılan İstanbul Antlaşması aracılığı ile Revan'daki hâkimiyetini tescillemiştir. Böylece, Çukur Sa'd Beylerbeyliği, Osmanlı kontrolüne geçmiştir ve buraya Revan

⁴⁴Yagub Mahmudov, Azerbaycan Diplomasisi: Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Avrupa Ülkeleri ile Münasebetleri (XV-XVII. Yüzyıllar), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s. 253.

Eyaleti adıyla hükmedilmiştir. Revan Eyaleti'ni Revan ve Nahçıvan olmak üzere iki liva ve yirmi yedi nahiye oluşturmaktadır.

1583 yılında Revan coğrafyasının kontrolünü ele geçiren Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti, XVII. yüzyılın ilk yıllarına (1604) kadar sürmüştür. İçeride ve dışarıda sıkıntılı bir dönem geçiren Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade eden Safeviler, Revan'ın kontrolünü ele geçirmişlerdir. Uzun yıllar boyunca bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti yeniden tesis edilmeye çalışılmışsa da, sonuç alınamamıştır. Osmanlı Devleti, Revan'ı kontrol altına alma girişimlerine devam etmiştir ve 1635 yılına gelindiğinde IV. Murad, Revan topraklarının yeniden Osmanlı lehine el değiştirmesini sağlamıştır. Ancak, gerçekten de çetin mücadelelerin yaşandığı bir coğrafya olan Revan'daki Osmanlı hâkimiyeti uzun soluklu olmamıştır ve 1636 yılında bölgedeki yönetim bir kez daha el değiştirerek, Safevilere geçmiştir. 1639 yılına gelindiğinde ise; Osmanlılar ve Safeviler arasında yapılan Kasr-ı Şirin Anlaşması ile birlikte, Revan'daki Safevi hâkimiyeti tescillenmiştir.

Revan coğrafyası üzerinde uzun yıllar boyunca devam eden hâkimiyet mücadelesinde XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde, Osmanlı Devleti, Revan'ı kontrol altına alabilmek adına girişimlerde bulunmuştur. Safevilerin içinde bulundukları sıkıntılı dönemden istifade eden Osmanlılar, III. Ahmed devrinde bölgedeki hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Böylece Revan ve çevresi 1724 yılında yeniden, Revan Eyaleti adıyla kontroledilmeye başlanmıştır. Bu noktada Ermenilerin, Revan'ın Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesi konusunda takındıkları tavır oldukça ilginç olmuştur. Çünkü Ermeniler, vatan yapmak üzere gözlerine kestirdikleri toprak için herhangi bir savunma çabası içine girmemişlerdir. Onların düşünceleri, bölgede gücünü hissettiren tarafa yakın durmak ve bu yakınlıktan beslenerek, bir kazanım elde etmek olmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti burayı ele geçirdikten sonra, Ermenilere karşı herhangi bir olumsuz tutum sergilememiş, tam aksine onları korumuştur. Bu hususta, sultanın yayınladığı fermana göre; Üçkilise bölgesinin ve bölgede yaşayan Ermenilerin yağmalanması yasaklanmıştır.⁴⁵Tabii ki, Osmanlı Devleti'nin

⁴⁵Mahmudov ve diğerleri, a.g.e., s. 42.

burada Ermenilere karşı takındığı tutum tamamen Ermenilerin, Osmanlı lehine takındıkları tavır ile ilgili olmuştur. Onların bölgede herhangi bir direniş göstermemeleri, bir nevi ödüllendirilmelerini sağlamıştır.

Ancak, bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti çok uzun soluklu olmamıştır ve 1735 yılında son bulmuştur. Safeviler adına Revan'da hâkimiyeti tesis eden Afşarlı Nadir Şah, ilerleyen dönemlerde bölgeyi kendine bağlamıştır. Osmanlı Devleti, Revan üzerinde yeniden bir hâkimiyet sağlamaya çabalamışsa da, bu çaba sonuçsuz kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin bölgede verdiği hâkimiyet mücadelesinin kesin olarak sonlanması ise; 1746 yılında yapılan Kerden Antlaşması ile olmuştur. Kerden Antlaşması ile birlikte, 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın sınırlarına geri dönmüştür ve Revan, Osmanlı Devleti'nden kopmuştur.

Revan'a hâkim olan Nadir Şah, bölgedeki yönetimi düzenleyip, Şirvan, Karabağ, Azerbaycan ve Çukur Sa'd beylerbeyliklerini lağvederek, Tebriz merkezli Azerbaycan Vilayeti'ni kurmuştur.⁴⁶ Ancak ilerleyen zamanlarda bölgede isyanlar patlak vermiş, bölgenin asayişi iyiden iyiye bozulmuş, ortaya çıkan zafiyetle birlikte, Nadir Şah'ın da 1747 yılında hayatını kaybetmesi üzerine, Azerbaycan hanlıklarının ortaya çıkışları için uygun bir zemin oluşmuştur. Bunların sonucunda, Azerbaycan coğrafyasında birçok hanlık kurulmuştur ve bahsi geçen hanlıklardan bir tanesi de Revan Hanlığı olmuştur. Revan Hanlığı, 1747'den, 1700'lü yılların sonlarına kadar yaklaşık olarak elli yıla yakın bir süre içerisinde bağımsız bir şekilde yönünü çizmişse de, sürecin sonunda Kaçarlar, bölgedeki hâkimiyeti ele geçirmeyi başarmışlardır.

Bu noktada, meselenin İran boyutu ile ilgili dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır. Revan coğrafyasından ve Revan Hanlığı'ndan bahsedilirken yapılan İran vurgusu, yalnızca coğrafi bir vurgudan ibarettir. İran coğrafyasından bahsedilirken esas anlatılmaya çalışılan şey, İran coğrafyasında var olan Türk soylu topluluklardır. Türk tarihi denildiğinde, yalnızca belirli bir sahada yaşayan bir topluluğun ortaya koyduğu tarih değil, Türk adı ile ya da

⁴⁶Şahin Doğan, Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı'nın Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaleti'nin Kurulması, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2012, s. 6.

başka bir ad ile anılsa veya başka bir hanedana mensup olsa bile, diliyle, diniyle, töresiyle ve gelenekleriyle aynı milli kültürün taşıyıcısı olan Türk topluluklarının, farklı sahalarda ortaya koydukları tarihlerin bütünü akıllara gelmelidir.⁴⁷

İran coğrafyasında yaşanan Arap hâkimiyetinden sonra, Gazneliler, Selçuklular, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar ve Kaçarlar aracılığı ile nüfusun yüzde kırkını Türklerin oluşturduğu İran coğrafyası, yüzyıllar boyunca Türk hâkimiyetinde kalmıştır.⁴⁸ Bu bakımdan, Revan coğrafyası ve Revan Hanlığı'nın İran coğrafyası ile olan ilişkisi Türk soylu topluluklarla ilgilidir.

Revan Hanlığı, 1747 yılında Çukur Sa'd Beylerbeyliği'nin yöneticisi olan Mir Mehdi tarafından, geçmişte Revan'ın merkezini oluşturduğu Çukur Sa'd Beylerbeyliği'nin sınırlarını kapsayan topraklarda kurulmuştur. Azerbaycan sahasında yaşanan karışıklıklar sonucunda ortaya çıkan hanlıklardan biri olan Revan Hanlığı, kurulduğu andan itibaren, bu karışıklıklardan payını almıştır. Revan Hanlığı'nın yerleştiği topraklar, en eski Türk topraklarından. Revan Hanlığı'nın bulunduğu bölgede ve Göyçe Gölü'nün çevresinde yaşamış olan Hurriler, Kimmerler, İskitler, Hunlar ve diğer Oğuz ile Kıpçak Türkleri, Azerbaycan halkının oluşmasına katkılar sağlayarak, kendilerinden sonra gelenlere, zengin tarihi ve medeni izler bırakmışlardır.⁴⁹ Hanlığın nüfusunun büyük bir kısmını ise Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Kızılbaş aşiret birliklerine dâhil olan Bayat, Afşar, Seedli, Baharlı, Bayandur, Kaçar, Şamlu, Rumlu, Ustaclı, Tekeli, Ayrımlı, Muğanlı gibi aşiretler şekillendirmiştir.⁵⁰

Revan Hanlığı'nın çevresine bakıldığında, kuzeyde; Pembek, Şamşedil, Kazak sultanlıkları ve Gence Hanlığı, güneyde; Hoy ve Maku hanlıkları, güneybatı ve batıda; Osmanlı Devleti, doğuda; Karabağ ve Nahçıvan hanlıkları

⁴⁷İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 41.

⁴⁸Mehmet Saray, Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s. 114.

⁴⁹Mahmudov ve diğerleri, a.g.e., s. 16.

⁵⁰Nazim Mustafa, İrevan Şehri - Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s. 39.

yer almaktadır.⁵¹ Revan Hanlığı, 15 yerel birime ayrılmıştır. Bunlar; Kırkbulak (Kırkpınar), Zengibasara, Gernibasara, Vedibasara, Şerur, Sürmeli, Derekent, Saadlı, Talin, Seyitli-Aksaklı, Serdarabad, Karpi, Abaran, Dereçiçek ve Göyçe'dir.⁵²

Hanlığın bütünlüğünü korumak hiçte kolay olmamıştır. Zira, Revan Hanlığı özellikle Ruslar, Kaçarlar ve Kartli-Kaheti Krallığı gibi güçlere karşı yoğun mücadeleler vermiştir. Bununla birlikte, Azerbaycan hanlıkları arasında yaşanan rekabetle de mücadele etmek zorunda kalan Revan Hanlığı, Nahçıvan, Karabağ, Gence ve Hoy hanlıklarıyla, içinde bulunulan duruma göre; yer yer dostça ilişkiler kurarken, yer yer savaşmak zorunda kalmıştır. Ayrıca, Revan Hanlığı'nın bir dönem Osmanlı'nın doğu bölgelerinde görev yapan paşalar ile de mücadeleler verdiği görülmektedir. Osmanlı, her ne kadar Azerbaycan hanlıklarının yanında olmaya yönelik bir yaklaşım göstermişse de, paşaların neden olduğu sıkıntılar, Osmanlı Devleti ve Revan Hanlığı'nı dolaylı yoldan karşı karşıya getirmiştir.

Bulunduğu sahanın ortaya koyduğu dinamikler sebebiyle oldukça rekabetçi bir çizgide hareket etmek durumunda kalan Revan Hanlığı, varlığını tehdit eden güçlere karşı kimi zaman oldukça dirençli bir yapı ortaya koymuşsa da, kimi zaman dasaldırıların yarattığı kırgınlık, hanlık içerisinde yaşanan taht mücadeleleri gibi sebeplerle birlikte istikrarsızlığa sürüklenerek, hanlığın kontrolünü kısa süreliğine de olsa rakip güçlere kaptırmıştır. Revan Hanlığı'nın varlığını tehdit eden en önemli unsurlardan biri de Ermeniler olmuştur. Ermenilerin sürekli olarak bir arayışta oldukları görülmektedir. Bu arayış, tabiiyet arayışıdır. Bölgedeki azınlığı temsil eden Ermeniler, XVII. yüzyılın sonlarında bir Ermeni devleti kurma düşüncesi içerisine girmişlerdir ve bu düşüncüyü gerçekleştirebilmenin yollarını aramaya başlamışlardır. Ermeniler, bölgedeki azınlığı temsil ettiklerini bildiklerinden dolayı, bu düşüncülerini gerçekleştirebilmek adına kendilerinden her yönden güçlü bir unsuru devreye

⁵¹İbrahim Kazımbeyli, "Batı Azerbaycan Topraklarında Rusya İşgali 'Ermeni Devleti Kurulması Yönünde Gerçekleştirilen Askeri-Siyasi Tedbirler'", 19. Yüzyıldan Günümüze Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi, Der: Arzu Güvenç Saygın, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 75., (ss. 73-90).

⁵²Göktuğ, a.g.t., s. 107.

sokma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu bağlamda, yönlerini Ruslara çevirmişlerdir ve XVIII. yüzyılın başlarından itibaren, Ruslar ile olan ilişkilerini güçlendirmeye özen göstermişlerdir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ise; Rusları bölgeye davet etmişlerdir ve takındıkları bu tutum sebebiyle, Revan Hanlığı'nın egemenliğini tehdit edecek durumlara sebep olmuşlardır.

Ruslara karşı davetkâr bir tutum takınan taraflardan bir diğeri ise; Kartli-Kaheti Krallığı olmuştur. Azerbaycan hanlıklarının birlikte hareket etme düşüncesi, Kartli-Kaheti Krallığı'nda büyük bir endişe yaratmıştır. Bu durum Gürcülerin de, Rusları bölgeye davet etmelerine neden olmuştur. Sahadaki gelişmeleri yakından takip eden Ruslar, bölgedeki parçalı yapıyı kendi lehlerine olacak şekilde kullanmayı da ihmal etmemişlerdir. Hanlıkların bir araya gelme ihtimallerini ortadan kaldırma düşüncesiyle, kimi zaman hanları çeşitli hediyeler yoluyla yanlarına çekmeye çalışmışlar, kimi zaman hanlıkların arasındaki ilişkileri bozma yönünde hamleler yapmışlar, kimi zaman ise, hanları tehdit etmişler ve bölgede kendi ilerleyişleri önünde direnç oluşturabilecek bir yapının kurulmasını engellemeye çalışmışlardır.

Bu bağlamda Gürcistan sahası, Revan Hanlığı'nın tarihini şekillendiren noktalardan biri olmuştur. Çünkü Rusların XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Gürcistan sahasında hâkimiyet sağlamaları, Kafkasya'da yaşanacak dönüşümün artçısı olmuştur. Böylece, bölgeyi bir üs haline getiren Ruslar, Kafkasya'nın kaderini belirleyecek politikaları hayata geçirme fırsatı bulmuşlardır. Kartli-Kaheti Krallığı'nın Rus himayesine girmesi ve aralarında yapılan Georgiyevsk Anlaşması, yalnızca bir Ortodoks dayanışmasından ibaret değildir. Bu, irredantizm içeren bir birlikteliktir.⁵³

Rusların, Revan'daki hâkimiyet mücadelesine dâhil olmaları XIX. yüzyılı bulmuştur. Bu gelişme Ermeniler açısından oldukça önemlidir. Zira bu tarihten önce Ermenilerin, Revan coğrafyasında bağımsız bir devlet kurma düşüncelerini uygulamaya koyacak bir güç bulunmamaktadır. Ruslar politika gereği, sınırlarını güneye doğru genişletme eğiliminde olmuşlardır. Bu

⁵³Özgür Türker, Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 55.

bakımdan, Revan coğrafyası onlar için bu düşüncüyü uygulamak adına adeta bir üs konumunda olmuştur. Bununla birlikte, Revan'ın hâkimiyeti Rusların, Kafkasya üzerindeki uzun vadeli politikaları açısından da oldukça kıymetli olmuştur. Bu düşünceler Rusları, Kafkasya, Anadolu ve İran coğrafyalarında yaşayan Türkleri etkisiz hale getirmeye sevk etmiştir. Böylece Ruslar, Azerbaycan hanlıkları, Osmanlılar ve Kaçarlar ile çetin mücadelelere girmişlerdir.

Ruslar, bölgedeki hâkimiyetin yalnızca zor kullanılarak elde edilemeyeceğinin, edilse bile uzun vadeye yayılamayacağının bilinciyle, kendilerine duyulan sempatinin artırılmasının yollarını aramışlardır. Bu bağlamda, dinin bölge halkı için öneminden hareketle, din adamları hedef alınmıştır. Din adamlarının sempatilerinin ve desteklerinin kazanılması oldukça önemli görülmüştür. Onların halk üzerinde sahip oldukları nüfuzun doğru bir şekilde yönlendirilmesi, bölgenin uzun vadeli kontrolü açısından adeta bir olmazsa olmaz olarak kabul edilmiştir. Fakir ve genç din adamlarına maddi destek sağlanarak, onların Rus topraklarında eğitim almalarına, başka ülkelerle olan bağlantılarının kesilmesine ve bunların sonucunda da Rus taraftarı haline gelen bir din adamları kitlesinin yaratılmasına çalışılmıştır.⁵⁴

Tabii ki, Rusların hedef kitlesi yalnızca din adamlarından ibaret olmamıştır. Sözünü ettiğimiz gibi, Rusların bölgedeki esas düşünceleri uzun vadeli bir kontrol üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle Ruslar, bölgede yaşayan gençler üzerinde olumlu ya da en azından zararsız bir etki bırakmak peşinde olmuşlardır ve gençlerin Rus topraklarında eğitim almaları için bir takım çalışmalar yapmışlardır. Rus eğitimini alan gençler aracılığıyla, yabancı ve düşman algısını kırmayı, Rus kültürüyle yoğrulan gençleri Rus çıkarlarına yarar sağlayacak şekilde kullanmayı hedeflemişlerdir.

Yaşanan tüm bu sürecin sonunda, rakiplerini birer birer etkisiz hale getiren Ruslar, Revan ve çevresinin ana oyuncusu haline gelmeyi başarmışlardır. Bölgeyi Rus çıkarlarına uygun olacak şekilde tasarlama konusundaki yardımcı oyunculuk görevini de Ermenilere vermişlerdir. Ermeniler, Rus desteğinin etkisi

⁵⁴Doğan, a.g.t., s. 93.

ile birlikte, bir kilise topluluğu olmaktan çıkarak, siyasi bir topluluk haline gelmişlerdir.⁵⁵

Rus işgali sömürgeci ve kapitalist bir zemine oturtulmuştur. Yerli halkların egemenlik altına alınmaları ve sahip oldukları zenginliklerden sistemli bir şekilde yararlanılmasının hedeflendiği bir politika tasarlanmıştır.⁵⁶ Ruslar tarafından benimsenen ve uygulanan bu düşünceler, bölge halkının çok büyük bir trajedi ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Türklerin evleri ve en verimli arazileri Rus eliyle, Ermenilere adeta hediye edilmiştir. Türklerin yaşam hakları birer birer ellerinden alınmış, yaşam alanları daraltılmış ve göç etmeye mecbur bırakılmışlardır. Bölgede yaşamak için direnen Türklere yönelik yapılan hukuksuzlukların şiddeti günden güne artırılmış, varlıklarından edilenler, canlarından edilmemek için bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.

⁵⁵Aygün Attar Haşimzade, Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012 s. 32.

⁵⁶Jean-Paul Roux, Orta Asya-Tarih ve Uygarlık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 401.

BİRİNCİ BÖLÜM

19.YÜZYIL KAFKASYA SEYYAHLARI VE ESERLERİ

1. Seyahatnamelerin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi

Tarih araştırmalarının yazılı ve birinci el kaynakları arasında önemli bir yer tutan seyahatnameler, yüzyıllar öncesinin pek çok ayrıntısını ortaya koyması bakımından tarihin canlı birer tanıklarındır. Kaleme alındıkları dönemin askeri, siyasi, sosyal, kültürel, coğrafi, ekonomik, dini, mimari ve daha birçok durumu hakkında geniş manzaralar sunan oldukça ilgi çekici kaynaklardır. Seyahatnameler, tarihsel süreci ve toplumsal psikolojiyi şekillendiren olayları kimi zaman mütevazı bir köy evinin bahçesinden, kimi zaman kudretli bir hükümdarın verdiği ziyafet için kurulan mükellef bir sofradan, kimi zaman tarihi bir kalenin topraklarla dövülmüş surlarından, kimi zaman bir kilisenin penceresinden, kimi zaman bir caminin göz alıcı çinilerle kaplı minaresinden, kimi zaman da efsanelere konu olan karlı bir dağın eteğinden ortaya koyan, bir dönemin ruhunu yansıtan kıymetli eserlerdir. Devlet yönetiminin inceliklerinden, günlük yaşama sirayet etmiş yüzlerce yıllık bir geleneğin inceliklerine dair kesitler sunan, ordular yürüten bir komutanın kan kırmızısı kılıcından, toprağını eken bir çiftçinin kan kırmızısı üzümüne değin uzanan seyahatnameler, toplumların zengin birikimini gözler önüne seren kaynaklardır. Seyahatnameler toplumların kültürünü ve medeniyetini yansıtarak, onların karakterini ortaya koyar. Bu bakımdan seyahatnameleri bir gezi kitabı kalıbından çıkararak, toplumsal mekanizmaları şekillendiren ve pek çok alana dokunan çok yönlü kaynaklar olarak değerlendirmek gerekir.

Seyahatnamelerin tarihi birer kaynak olarak kullanılmaları noktasında dikkat edilmesi gereken husus, seyyahların ortaya koymuş oldukları bakış açısının tarihi, coğrafi ve kültürel zeminle olan uyumudur. Seyyahların yüklendikleri misyon ya da edindikleri izlenimler üzerinden aktarmış oldukları görüşler, kimi zaman sağlıklı bir değerlendirme zemininden uzak bir hal almaktadır. Öteki imajının yarattığı ön yargıyla birlikte, Doğu-Batı, Müslümanlık-Hristiyanlık ekseninde şekillenen görüşler, verilen bilgilerin

tarafsızlığını ve doğruluğunu tartışmalı bir hale getirmektedir. Bu noktada, seyahatnameler eleştirel bir bakış açısıyla ele alınarak, ilgili konu hakkında ya da benzer dönemlerde kaleme alınmış diğer eserlerle mukayese edilerek, en önemlisi de tarihi, coğrafi ve kültürel zemin göz önünde bulundurularak, tarih araştırmalarının bir parçası olarak kullanılmalıdır.

2. John Macdonald Kinneir

John Macdonald Kinneir tarafından kaleme alınan *A Geographical Memoir of the Persian Empire* isimli eser 1813 tarihinde Londra’da yayımlanmıştır. Tuğgeneral Sir John Malcolm’un İran sarayındaki görevinde siyasi yardımcılığını üstlenen Kinneir, Kaçarlar dönemi İran coğrafyası ile ilgili oldukça detaylı bilgiler aktarmıştır. Luristan, Huzistan, Irak, Erdelan, Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Esterabad, Horasan, Belh, Sistan, Mehran, Sind, Urfa, Ermenistan, Gürcistan, Megrelya, Dağıstan, Şirvan, Buşehr, Şiraz, İsfahan, Sultaniye, Tebriz, Sina, Kirmanşah, Bağdat, Celalabad, Kabil, Kandehar, Kalat, Ranpur, Meşhed, Turşiz, Tahran, Herat, Nişabur, Merv, Kaşan, Buhara, Semerkand, Hokand, Kaşgar, Yarkent, Kazvin, Reşt, Hemedan, Yezd, Gvadr, Bender Abbas, Basra, Şuşter, Firuzabad, İstanbul, Halep, Diyarbakır, Harg Adası gibi birçok bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş olan John Macdonald Kinneir, Revan’ın XIX. yüzyıl öncesindeki hâkimiyet durumundan bahsederek, Revan eyaleti ve sınırları hakkında, Revan ve çevresinin genel görünümü hakkında, 1808 tarihinde Ruslar tarafından gerçekleştirilen Revan kuşatması hakkında ve Revan’daki dini-efsanevi gelenek hakkında çeşitli paylaşımlarda bulunmuştur.⁵⁷

3. Moritz Von Kotzebue

Moritz Von Kotzebue tarafından kaleme alınan *Narrative of a Journey Into Persia, in the Suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817* isimli eser Almanca’dan tercüme edilerek 1819 tarihinde Londra’da

⁵⁷John Macdonald Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, John Murray, London 1813.

yayımlanmıştır. Rus ordusu Kurmay Yüzbaşı, Rusya Saint Vladimir Nişanı ve Pers Güneş ve Aslan Nişanı Şövalyesi olan Kotzebue, söz konusu tarihlerde genç bir subay olup, İran coğrafyasına gerçekleştirdiği seyahat sonrasında Grusia (Gürcistan) coğrafyası ile ilgili çeşitli araştırmalarda bulunmuştur. Seyahatnamesinde Revan'a dair geniş kapsamlı bilgiler sunan Moritz Von Kotzebue, Revan'ın 1500'lü yıllardan 1800'lü yıllara kadar uzanan askeri tarihi hakkında, 1804 tarihinde Ruslar tarafından gerçekleştirilen Revan kuşatması hakkında, Revan Hanlığı'nın ordusu hakkında, Revan serdarı Hüseyinkulu Han ve onun faaliyetleri hakkında, Revan eyaletinin sınırları ve coğrafyası hakkında, Revan'ın genel görünümü, iklimi, Revan ve çevresindeki yerleşim ve mimari yapı hakkında, dini-efsanevi gelenek hakkında, Revan'ın etimolojisi hakkında, yeme-içme ve misafir ağırlama geleneği hakkında kıymetli paylaşımlarda bulunmuştur.⁵⁸

4. Robert Ker Porter

Robert Ker Porter tarafından kaleme alınan *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820* isimli eser iki ciltten oluşmaktadır ve ilk cildi 1821 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Dvina Nehri, Dinyeper Nehri, Odessa, Mikolayiv, Herson, Tavrida, Azak Denizi, Don Nehri, Çerkessk, Kafkasya, Mozdok, Terek Nehri, Tiflis, Vladikavkaz, Gürcistan, Kazbek Dağı, Elbruz Dağı, Kaheti, Albanya, Arpaçay, Ermenistan, Ani, Ağrı Dağı, Üçkilise, Nahçıvan, Merend, Tebriz, Urmiye, Tahran, Miana, Sultaniye, Kazvin, Rey, Kum, Lengerud, Kaşan, İsfahan, Culfa, Nakş-ı Rüstem, Şiraz gibi birçok bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş olan Porter, seyahatnamesinin ilk cildinde söz konusu noktalar hakkında çeşitli bilgiler aktarmıştır. Revan coğrafyası ile ilgili geniş bir çerçeve çizen Robert Ker Porter, Revan'ın tarihine, etimolojisine, kuruluş efsanesine, askeri durumuna, mimarisine, yeme-içme kültürüne ve nüfusuna değinerek, Revan serdarı Hüseyinkulu Han ve Revan Hanlığı'nın statüsü hakkında detaylı

⁵⁸Moritz Von Kotzebue, *Narrative of a Journey Into Persia, in the Suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817*, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1819.

paylaşımlarda bulunmuştur. Seyahati esnasında ziyaret ettiği coğrafyalardan pek çok eseri Birleşik Krallık topraklarına getiren Porter, bu eserleri British Museum'a ve Edinburgh, Dublin gibi şehirlerdeki diğer müzelere bırakmış olup, birçok madeni parayı da kendi mülkiyetinde tutmuştur.⁵⁹

İki ciltten oluşan ve ikinci cildi 1822 tarihinde Londra'da yayımlanan eserin söz konusu bölümünde Hansar, Alvend Dağı, Hemedan, Ekbatan, Sadabad, Kandahar, Kirmanşah, Tak-ı Bostan, Harunabad Vadisi, Kasr-ı Şirin, Diyala Nehri, Hemrin Dağları, Bağdat, Kerkük, Süleymaniye, Kani Masi, Dara, Meraga, Karaftu Mağarası, Taht-ı Süleyman, Sina, Salmas, Gerni, Kars, Erzurum, Kapadokya, Terme Çayı, Tokat, Amasya, İzmit, İstanbul, Belgrad, Bulgaristan, Eflak, Bükreş, Moldova, Yaş, Galiçya, Lviv, Rusya gibi noktalar ile ilgili bilgiler veren Robert Ker Porter, Rusların Revan'a yönelik yayımları hakkında, Revan'daki dini-efsanevi gelenek ve cezalandırma kültürü hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁶⁰

5. Thomas Lumsden

Thomas Lumsden tarafından kaleme alınan *A Journey from Merut in India, to London, Through Arabia, Persia, Armenia, Georgia, Russia, Austria, Switzerland, and France, During the Years 1819 and 1820* isimli eser 1822 tarihinde Londra ve Edinburgh'da yayımlanmıştır. Bengal Atlı Topçu Birliği'nde teğmen olan Lumsden, Britanya İmparatorluğu, Oude Krallığı, Arabistan, Kaçar Devleti, Rus İmparatorluğu, Avusturya İmparatorluğu, Bavyera Krallığı, Württemberg Krallığı, İsviçre, Baden Dükalığı, Fransa, İngiltere hakkında çeşitli bilgiler aktararak, 1808 tarihinde Ruslar tarafından gerçekleştirilen Revan kuşatması hakkında, Revan coğrafyası ve Üçkilise bölgesi hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁶¹

⁵⁹Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820, Volume: I*, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1821.

⁶⁰Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820, Volume: II*, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1822.

⁶¹Thomas Lumsden, *A Journey from Merut in India, to London, Through Arabia, Persia, Armenia, Georgia, Russia, Austria, Switzerland, and France, During the Years 1819 and 1820*,

6. Wilhelm Von Freygang

Wilhelm Von Freygang tarafından kaleme alınan Letters from the Caucasus and Georgia; To which are Added, the Account of a Journey Into Persia in 1812, and an Abridged History of Persia Since the Time of Nadir Shah isimli eser Fransızca'dan tercüme edilerek 1823 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Ruslar için çalışan Alman bir doktorun oğlu olan Freygang bir diplomattır. 1812 tarihinde kendisine verilmiş olan bir görev neticesinde Kaçar tahtının veliahtı olan Abbas Mirza'nın Tebriz'deki sarayında bulunmuştur. Moskova, Tula, Voronej, Çerkessk, Elbruz Dağı, Georgiyevsk, Kafkasya, Mozdok, Terek Nehri, Çeçenistan, Vladikavkaz, Balta, Tiflis, Derbent, Rostov, Nahçıvan, Tebriz, Üçkilise, Ağrı Dağı, Mazenderan gibi noktalar ile ilgili bilgiler veren Wilhelm Von Freygang, Revan hakkında birçok detaya yer vererek, Revan tarihi ve Revan şehrinin kökeni hakkında, Revan'ın genel görünümü ve Revan coğrafyası hakkında, Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın şahsiyeti hakkında, Revan'ın yeme-içme kültürü, dini-efsanevi geleneği ve dini durumu hakkında, Revan Hanlığı'nın ordusu ve Rus-Revan Hanlığı çatışması hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁶²

7. James Edward Alexander

James Edward Alexander tarafından kaleme alınan Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor European Turkey, &c. in the Years 1825-26 isimli eser 1827 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Bir asker olan Teğmen Alexander, Madras, Rangun, Andaman Adası, Kemmendine, İravadi Nehri, Kalküta, Mumbai, Hürmüz, Buşehr, Chatuk, Borazcan, Dalaki, Kazerun, Şiraz, Zergan, Fethabad, Goçan, Aspas, İsfahan, Horasan, Necefabad, Tiran, Askeran, Hürremabad, Hondab, Hemedan, Ekbatan, Sultaniye, Zencan, Erdebil, Mizan, Tebriz, Merend, Nahçıvan, Şerur, Ağrı Dağı, Kars, Erzurum, Trabzon, Niksar, Almus, Tokat,

Black, Kingsbury, Parbury, & Allen, London; Oliver & Boyd, and Macredie, Skelly, & Co., Edinburgh 1822.

⁶²Wilhelm Von Freygang, Letters from the Caucasus and Georgia; To which are Added the Account of a Journey Into Persia in 1812, and an Abridged History of Persia Since the Time of Nadir Shah, John Murray, London 1823.

Amasya, Bolu, İzmit, İstanbul, Bulgaristan, Karnobat, Şumnu, Rusçuk, Eflak, Bükreş, Sibiu, Viyana, Frankfurt, Köln, Brüksel, Calais, Paris, İngiltere gibi birçok bölgeye seyahatler gerçekleştirmiştir. Revan'ın çevresi ve Üçkilise hakkında, Göyçe'nin Revan açısından önemi hakkında, Rusların yayılım stratejisi ve Gülistan Antlaşması'nın önemi hakkında, Revan Hanlığı ve Ruslar arasındaki güç mücadelesi hakkında, Kaçarlar ve Ruslar arasındaki güç mücadelesi ve Rusların Kaçarlar üzerindeki nüfuzu hakkında önemli paylaşımlarda bulunmuştur.⁶³

8. Thomas Alcock

Thomas Alcock tarafından kaleme alınan *Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece*, in 1828-9 isimli eser 1831 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Tuna Nehri, Viyana, Krakow, Odessa, Rusya, Kırım, Bahçesaray, Anapa, Gürcistan, Tiflis, Ağrı Dağı, Gerni, Tebriz, Hemedan, Sina, Azerbaycan, Erzurum, Van, Van Gölü, İstanbul, Atina, Mora, Korfu gibi bölgelere seyahatler gerçekleştirmiş olan Alcock, Revan'dan ve Revan'daki dini-efsanevi gelenekten bahsederek, Rus-Kaçar mücadelesi hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁶⁴

9. Joseph Wolff

Joseph Wolff tarafından kaleme alınan *Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects* isimli eser 1837 tarihinde Philadelphia'da yayımlanmıştır. Bir din adamı ve misyoner olan Wolff, Malta, Mısır, İstanbul, Ermenistan, İran, Horasan, Türkistan, Buhara, Belh, Kabil, Himalaya Dağları, Keşmir, Hindistan, Habeşistan, Yemen gibi bölgelere

⁶³James Edward Alexander, *Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the Years 1825-26*, Parbury, Allen and Co., London 1827.

⁶⁴Thomas Alcock, *Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece*, in 1828-9, E. Clarke and Son, London 1831.

seyahatler gerçekleştirmiştir. Revan'ın Rus işgalindeki durumundan bahsederek, işgal psikolojisi ve Revan'ın demografisi hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁶⁵

10. Richard Wilbraham

Richard Wilbraham tarafından kaleme alınan *Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia, and Along the Southern Shore of the Lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837* isimli eser 1839 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Bir asker olan Yüzbaşı Wilbraham, özel bir hizmet için İran coğrafyasında görevlendirilmiştir. Herat, Tahran, Sultaniye, Tebriz, Merend, Culfa, Nahçıvan, Ağrı Dağı, Üçkilise, Dilican, Tiflis, Mtsgheta, Duşeti, Pasanauri, Kazbek Dağı, Daryal Geçidi, Vladikavkaz, Kaheti, Martkopi, Telavi, Siğnaği, Nijni Novgorod, Kars, Erzurum, Van Gölü, Akdamar, Süphan Dağı, Van, Salmas, Urmiye, Mazenderan, Ferahabad gibi noktalar ile ilgili bilgiler veren Richard Wilbraham, Rus işgali sonrasında Revan'ın dini durumuna değinerek, dini görüş farklılıklarının sosyal yaşama olan etkisine dair paylaşımlarda bulunmuştur.⁶⁶

11. Robert Mignan

Robert Mignan tarafından kaleme alınan *A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps, and Georgia; Thence Across Mount Zagros by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks, into Koordistaun* isimli eser iki ciltten oluşmaktadır ve ilk cildi 1839 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Bir asker olan Yüzbaşı Mignan, Bombay ordusunda görev yapmıştır. Hamburg, St. Petersburg, Don Nehri, Çerkessk, Stavropol, Tiflis, Gürcistan, Gence, Karabağ, Tahran, Tebriz, Urmiye gibi bölgelere seyahatler gerçekleştirmiş olan Robert

⁶⁵Joseph Wolff, *Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects*, Orrin Rogers, Philadelphia 1837.

⁶⁶Richard Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia, and Along the Southern Shore of the Lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837*, John Murray, London 1839.

Mignan, Revan'ın etimolojisi hakkında ve Revan'daki veba salgını hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁶⁷

12. George Fowler

George Fowler tarafından kaleme alınan *Three Years in Persia With Travelling Adventures in Koordistan* isimli eser iki ciltten oluşmaktadır ve 1841 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Tahran, Süleymaniye, Kazvin, Tebriz, Zencan, Erzurum, Karadağ, Sultaniye, Trabzon, Karakaban Dağı, Gümüşhane, Aşkale, Hasankale, Toprakkale, Diyadin gibi bölgelere seyahatler gerçekleştirmiş olan Fowler, eserinin ikinci cildinde Rus-Kaçar, Rus-Revan Hanlığı mücadelesi hakkında, Revan kuşatması ve Revan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi hakkında, Türkmençay Antlaşması hakkında kıymetli paylaşımlarda bulunmuştur.⁶⁸

13. George Poulett Cameron

George Poulett Cameron tarafından kaleme alınan *Personal adventures and excursions in Georgia, Circassia, and Russia* isimli eser iki ciltten oluşmaktadır ve 1845 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Bir asker olan Yarbay Cameron, İran coğrafyasında özel bir hizmet için görevlendirilmiştir. Tebriz, Tiflis, Nahçıvan, Üçkilise gibi noktalar hakkında bilgiler aktaran George Poulett Cameron, eserinin ilk cildinde Revan'ın görünümü ve demografisi hakkında, Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın şahsiyeti ve kökeni hakkında detaylı paylaşımlarda bulunmuştur.⁶⁹

⁶⁷Robert Mignan, *A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps, and Georgia; Thence Across Mount Zagros, by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks, into Koordistaun*, Volume: I, Richard Bentley, London 1839.

⁶⁸George Fowler, *Three Years in Persia With Travelling Adventures in Koordistan*, Volume: II, Henry Colburn, Publisher, London 1841.

⁶⁹George Poulett Cameron, *Personal adventures and excursions in Georgia, Circassia, and Russia*, Volume: I, Henry Colburn, London 1845.

14. August Von Haxthausen

August Von Haxthausen tarafından kaleme alınan Transcaucasia Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian isimli eser 1854 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Bir Prusya vatandaşı ve eski bir Vestfalya soylusu olan Haxthausen, Anapa, Anaklia, Honi, Kutaisi, İmereti, Tiflis, Kaheti, Ağrı Dağı, Üçkilise, Megrelya, Karabağ, Bakü gibi noktalara seyahatler gerçekleştirmiştir. Revan'ın etimolojisi hakkında, Rus işgali sonrası Revan'ın ve Revan halkının durumu hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁷⁰

15. Friedrich Parrot

Friedrich Parrot tarafından kaleme alınan Journey to Ararat isimli eser 1859 tarihinde New York'da yayımlanmıştır. Dorpat Üniversitesi'nde Doğa Felsefesi Profesörü ve Saint Anne Nişanı Şövalyesi olan Parrot, Kaluga, Harkov, Petrovsk, Mozdok, Vladikavkaz, Tiflis, Kaheti, Ağrı Dağı, Alaverdi, Lori, Pembek, Üçkilise, Göyçe Gölü gibi bölgelere seyahatler gerçekleştirmiştir. Revan'ın genel durumu ve Revan'daki dini yaşam hakkında, veba salgını ve deprem hakkında bir takım paylaşımlarda bulunmuştur.⁷¹

16. Douglas William Freshfield

Douglas William Freshfield tarafından kaleme alınan Travels in the Central Caucasus and Bashan Including Visits to Ararat and Tabreez and Ascents of Kazbek and Elbruz isimli eser 1869 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Mısır, Filistin, Suriye, Kudüs, Ürdün, Süveyda, Şam, Lübnan, Beyrut, Kıbrıs, Rodos, İzmir, Trabzon, Batum, Poti, Kutaisi, Gori, Kazbek Dağı, Göyçe Gölü, Ağrı Dağı, Merend, Tebriz, Kırım, Rusya, Sohum, Sivastopol, Bahçesaray, Odessa, Vitebsk, St. Petersburg gibi bölgelere seyahatler

⁷⁰August Von Haxthausen, Transcaucasia Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian, Chapman and Hall, London 1854.

⁷¹Friedrich Parrot, Journey to Ararat, Harper & Brothers, New York 1859.

gerçekleştirmiş olan Freshfield, Revan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Revan'ın genel durumu ile ilgili paylaşımlarda bulunmuştur.⁷²

17. Augustus Henry Mounsey

Augustus Henry Mounsey tarafından kaleme alınan A Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia isimli eser 1872 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. İstanbul, Sinop, Samsun, Trabzon, Batum, Poti, St. Petersburg, Odessa, Megrelya, Kutaisi, Gori, Tiflis, Dilican, Göyçe Gölü, Üçkilise, Ağrı Dağı, Nahçıvan, Culfa, Aras Nehri, Tebriz, Zencan, Sultaniye, Kazvin, Tahran, İsfahan, Kum, Abade, Şiraz, Kazerun, Horasan, Kirmanşah, Hemedan, Reşt, Aşurada, Bakü, Astrahan, Volga Nehri gibi bölgeler ile ilgili bilgiler veren Mounsey, Revan'ın genel görünümü ve nüfus durumu hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁷³

18. Max Von Thielmann

Max Von Thielmann tarafından kaleme alınan Journey in the Caucasus, Persia, and Turkey in Asia isimli eser iki ciltten oluşmaktadır ve 1875 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Bir asker olan Teğmen Thielmann, Odessa, Sivastopol, Bahçesaray, Yalta, Alupka, Sohum, Dağıstan, Poti, Kutaisi, Megrelya, Lentehi, Svaneti, Surami, Borcomi, Talin, Üçkilise, Ağrı Dağı, Göyçe Gölü, Ağstafa, Kaheti, Tianeti, Vladikavkaz, Dağıstan, Grozni, Petrovsk gibi noktalara seyahatler gerçekleştirmiştir. Ayrıca eserinin ilk cildinde Revan'ın etimolojisi hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁷⁴

19. James Bryce

James Bryce tarafından kaleme alınan Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876 isimli eser 1878 tarihinde

⁷²Douglas William Freshfield, Travels in the Central Caucasus and Bashan Including Visits to Ararat and Tabreez and Ascents of Kazbek and Elbruz, Longmans, Green and Co., London 1869.

⁷³Augustus Henry Mounsey, A Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia, Smith, Elder & Co., London 1872.

⁷⁴Max Von Thielmann, Journey in the Caucasus, Persia, and Turkey in Asia, Volume: I, John Murray, London 1875.

Londra’da yayımlanmıştır. Nijni Novgorod, Kazan, Saratov, Azak Denizi, Pyatigorsk, Kazbek Dağı, Tiflis, Dilican, Göyçe Gölü, Alagöz Dağı, Ağrı Dağı, Üçkilise, Gori, Batum, Trabzon, Samsun, Sinop, İstanbul gibi bölgeler ile ilgili bilgiler veren Bryce, Revan’ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonraki genel görünümü, genel durumu ve demografik yapısı hakkında detaylı paylaşımlarda bulunmuştur.⁷⁵

20. Oliver Wardrop

Oliver Wardrop tarafından kaleme alınan *The Kingdom of Georgia Notes of Travel in a Land of Women, Wine, and Song; to which are Appended Historical, Literary and Political Sketches, Specimens of the National Music, and a Compendious Bibliography* isimli eser 1888 tarihinde Londra’da yayımlanmıştır. Batum, Tiflis, Vladikavkaz, Siğnaği, Telavi gibi noktalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Wardrop, 1808 tarihinde Ruslar tarafından gerçekleştirilen Revan kuşatması hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁷⁶

21. Samuel Graham Wilson

Samuel Graham Wilson tarafından kaleme alınan *Persian Life and Customs With Scenes and Incidents of Residence and Travel in the Land of the Lion and the Sun* isimli eser 1895 tarihinde New York, Chicago ve Toronto’da yayımlanmıştır. Bir din adamı ve misyoner olan Wilson, İran coğrafyasında on beş yıl boyunca misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür. Gürcistan, Ağrı Dağı, Tebriz, Mereg, Urmiye Gölü, Tahran, Hemedan gibi bölgeler hakkında çeşitli bilgiler aktaran Samuel Graham Wilson, Rus işgali sonrası Revan’ın genel görünümü hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁷⁷

⁷⁵James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, Macmillan and Co., London 1878.

⁷⁶Oliver Wardrop, *The Kingdom of Georgia Notes of Travel in a Land of Women, Wine, and Song; to which are Appended Historical Literary and Political Sketches, Specimens of the National Music, and a Compendious Bibliography*, Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington Limited, London 1888.

⁷⁷Samuel Graham Wilson, *Persian Life and Customs With Scenes and Incidents of Residence and Travel in the Land of the Lion and the Sun*, Fleming H. Revell Company, New York, Chicago, Toronto, 1895.

22. Edward Arthur Brayley Hodgetts

Edward Arthur Brayley Hodgetts tarafından kaleme alınan Round about Armenia The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, the Caucasus, and Persia in 1895 isimli eser 1896 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır. Sofya, İstanbul, Trabzon, Tiflis, Bakü, Tebriz, Üçkilise gibi noktalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Hodgetts, Rus işgali sonrası Revan'ın genel görünümü hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.⁷⁸

23. Walter Harris

Walter Harris tarafından kaleme alınan From Batum to Baghdad Via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan isimli eser 1896 tarihinde Edinburgh ve Londra'da yayımlanmıştır. Tanca, Tiflis, Culfa, Tebriz, Meraga, Miyanduab, Savuçbulak, Bane, Kirmanşah, Bağdat gibi bölgeler hakkında çeşitli bilgiler veren Harris, Revan'ın askeri tarihi hakkında, Revan'ın genel görünümü hakkında, Revan'ın dini durumu ve mimarisi hakkında, Rus işgali sonrası Revan'ın demografik dönüşümü hakkında önemli paylaşımlarda bulunmuştur.⁷⁹

⁷⁸Edward Arthur Brayley Hodgetts, Round about Armenia The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, the Caucasus, and Persia in 1895, Sampson Low, Marston and Company Limited, London 1896.

⁷⁹Walter Harris, From Batum to Baghdad Via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan, William Blackwood and Sons, Edinburgh, London 1896.

İKİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE REVAN

1. Revan Şehrini ve Revan İsmiini Kökenine Dair Görüşler

1817 tarihinde Revan’a ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Moritz Von Kotzebue, Revan isminin kökenine dair çeşitli bilgiler paylaşmıştır. Erivan olarak adlandırılan şehrin kökeninin Nuh tufanı ile ilişkilendirildiğini, Erivan’ın Ermenice bir kelime olup, “görülen” ya da “görünen” anlamı taşıdığını belirten Kotzebue, kelimenin anlamından hareketle, Nuh peygamberin Ağrı Dağı’ndan indiği esnada ilk gördüğü noktanın Erivan olduğuna dair bir atıfta bulunulduğunu ifade etmiştir.⁸⁰ Ayrıca bölge halkının, Nuh peygamberin tufan sonrasında Revan’a yerleştiğini ve Revan’ın dünyanın en eski şehri olduğunu iddia ettiklerini de dile getirmiştir.⁸¹

Bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş bir diğer isim olan Robert Ker Porter, 1817-1820 tarihleri arasındaki seyahatinde bu şehrin tıpkı Ağrı Dağı’nın etrafında yer alan diğer şehirler gibi Nuh tufanından önce yaşamış olan peygamberler tarafından kurulmuş olduğunun iddia edildiğini, ancak söz konusu bölgede yer alan birçok antik kent gibi, bu şehrin de kökeni konusundaki gizemini koruduğunu ifade etmiştir.⁸² Bu noktada kendi görüşünü de paylaşan Porter, şehrin Ervandus adındaki bir Ermeni kralı tarafından kurulmuş olabileceğini, Hristiyanlık döneminden altmış beş yıl önce yaşamış olan bu Ermeni kralından hareketle de, şehrin isminin ortaya çıkmış olabileceğini dile getirmiştir.⁸³

Robert Mignan’da 1839 tarihli eserinde, şehrin isminin kökenini Nuh tufanı ile ilişkilendirmiştir. Nuh peygamberin tufan sırasında Ağrı Dağı’nın zirvesini gördüğünü dile getiren Mignan, Erivan’ın Ermenice’de “ortaya çıkan”,

⁸⁰Moritz Von Kotzebue, *Narrative of a Journey Into Persia, in the Suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817*, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1819, s. 124.

⁸¹Kotzebue, a.g.e., s. 125.

⁸²Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820*, Volume: I, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1821, s. 195.

⁸³Porter, a.g.e., s. 196.

“keşfedilen” anlamları taşıyan bir kelime olduğunu ifade ederek, Nuh tufanına atıfta bulunmuştur.⁸⁴

August Von Haxthausen ise 1854 tarihli eserinde, Nuh peygamberin tufan sona erdiğinde “görünüyor” şeklinde haykırdığını ve Ermenice’de “görünür” anlamı taşıyan Erivan ya da Eravan şehrinin ismini buradan aldığını ifade etmiştir. Bununla birlikte, şehrin ismini nereden aldığı ile ilgili bir başka görüşü aktaran Haxthausen, bu şehrin bir Ermeni kralı olan Erivar tarafından inşa edildiğinin ve şehrin ismini Ermeni kralı Erivar’dan aldığının iddia edildiğini de dile getirmiştir.⁸⁵

Revan isminin kökenine dair bilgiler paylaşan bir başka isim olan Max Von Thielmann, 1875 tarihli eserinde Nuh peygambere atıfta bulunarak, Yeryevan şeklinde telaffuz edilen Erivan’ın, “onun daimi yerleşim yeri” anlamı taşıdığını ifade etmiştir.⁸⁶

Bu konu hakkında bilgiler paylaşan son isim olan James Bryce, 1876 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu seyahatinde bu şehrin Nuh peygamber tarafından kurulduğunun ve aslında Nuh peygamberin tufandan sonra değil, tufandan önce yaşadığı şehir olduğunun iddia edildiğini dile getirmiştir.⁸⁷

Revan’a seyahatler gerçekleştirmiş olan seyyahların Revan şehrinin ve Revan isminin kökenine dair paylaştıkları bilgilerin ve aktardıkları görüşlerin temelini Nuh tufanına, Ermeni krallarına ve Ermenice’ye dayandırıldığı açıkça görülmektedir. Söz konusu meselenin sınırlı bir çerçeveden ele alınmasının sebebi Ermeni kilisesidir. Ermeni kilisesi bölgeye gerçekleştirilen seyahatlerin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu bakımdan, seyyahların paylaştıkları bilgilerin ve aktardıkları görüşlerin şekillenmesinde Ermeni din adamlarının etkisi oldukça büyüktür.

⁸⁴Robert Mignan, *A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps, and Georgia; Thence Across Mount Zagros, by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks, into Koordistaun*, Volume: I, Richard Bentley, London 1839, s. 128.

⁸⁵August Von Haxthausen, *Transcaucasia Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian*, Chapman and Hall, London 1854, ss. 192,193.

⁸⁶Max Von Thielmann, *Journey in the Caucasus, Persia, and Turkey in Asia*, Volume: I, John Murray, London 1875, ss. 191,192.

⁸⁷James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, Macmillan and Co., London 1878, s. 178,179.

2. XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresinin Genel Görünümüne Dair İzlenimler

1812 tarihinde Revan'a ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Wilhelm Von Freygang, Revan'ın tarihsel süreci ve bu süreçteki Osmanlı-Safevi rekabeti hakkında bir takım bilgiler paylaşmıştır. 1582 tarihinde Osmanlıların Revan'ı alıp Revan Kalesi'ni inşa ederek, buranın efendisi haline geldiklerini belirten Freygang, 1604 tarihinde Revan'ın yeniden Safevilerin eline geçtiğini ve Safevilerin Revan Kalesi'ni top atışlarına direnecek şekilde güçlendirdiklerini dile getirmiştir. 1615 tarihinde Osmanlıların Revan'ı dört ay boyunca kuşatıp, surları toprakla dövdükten sonra geri çekildiklerini, Büyük Abbas'ın ölümüyle birlikte, Revan'ın yeniden Osmanlıların eline geçtiğini belirtmiştir. 1635 tarihinde ise Şah Safi'nin Revan'ı yeniden Safevilere kazandırdığını aktaran Wilhelm Von Freygang, Revan'ın 1635 tarihinden beri, yalnızca Rusların saldırılarına maruz kaldığını ifade etmiştir.⁸⁸

Revan'ın genel görünümüne dair detaylar aktaran Freygang, Revan'ın çevresinden Zengi ve Kırk Çeşme olarak da adlandırılan Kırkbulak nehirlerinin geçtiğini belirterek, Revan'ın bahçelerle kaplı büyük bir şehir olduğundan söz etmiştir. Kuzeydoğusunda derin bir uçurum bulunan Revan Kalesi'nin kuşatılması kolay fakat ele geçirilmesi zor olabilecek mükemmel bir kale olduğunu dile getirmiştir.⁸⁹ Revan Gölü'nün tatlı göl anlamına gelen "Deria-ı Şirin" şeklinde de adlandırıldığını ve bu gölde bolca balık bulunduğunu ifade etmiştir.⁹⁰ Revan ve çevresinin görünümüne dair izlenimlerini aktarmaya devam eden Wilhelm Von Freygang, Ağrı Dağı'nın dünyanın en yüksek dağları arasında yer aldığını dile getirerek, bölge ahalisinin Nuh peygamberin gemisinin kalıntılarını aramak üzere Ağrı Dağı'na tırmanma çabasına karşın, soğuk ve karın henüz yolun yarısında birçok kişiyi engellediğini belirtmiştir.⁹¹ Revan sınırına yakın bir noktada bulunan Karakilise Köyü'nden de bahseden Freygang,

⁸⁸Wilhelm Von Freygang, *Letters from the Caucasus and Georgia; To which are Added, the Account of a Journey Into Persia in 1812, and an Abridged History of Persia Since the Time of Nadir Shah*, John Murray, London 1823, s. 288.

⁸⁹Freygang, a.g.e., s. 287.

⁹⁰Freygang, a.g.e., s. 288.

⁹¹Freygang, a.g.e., s. 279.

Alagöz Dağı'nın eteklerindeki vadide yer alan bu büyük köyün, Ruslar için askeri bir nokta haline geldiğini ifade etmiştir.⁹²

Revan'a yaklaşık olarak 15 verst⁹³ mesafede bulunan Üçkilise Kilisesi hakkında çeşitli bilgiler veren Wilhelm Von Freygang, Eçmiadzin olarak da adlandırılan bu büyük kilisenin adeta Hristiyan Ermenilerin mabedi gibi olduğunu ve Eçmiadzin'in Ermenice'de "Kutsal Ruhun İnişi" anlamına geldiğini aktarmıştır.⁹⁴

Bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş bir diğer isim olan John Macdonald Kinneir, 1813 tarihli eserinde Kaçarlar döneminde Azerbaycan vilayetinin oldukça verimli, konforlu ve hoş bir vilayet olduğundan söz etmiştir. Revan'ın da dâhil olduğu Azerbaycan vilayetinin Urmiye, Erdebil, Tebriz, Meraga, Hoy, Kulkham, Serab, Gümrü, Savuçbulak, Karadağ, Karabağ, Nahçıvan ve Meşkin gibi bölgeleri kapsadığını dile getirmiştir. Yiyeceğin, içeceğin bol ve ucuz olduğu bu bereketli topraklarda birçok meyve bahçesinin bulunduğunu ve ciddi miktarda şarap da üretildiğini aktarmıştır. Azerbaycan vilayetinin bu denli bereketli topraklara sahip olmasına karşın, halkın fakir bir yaşam sürdürdüğüne dikkat çeken Kinneir, bu durumu kötü yönetime bağlayarak, halkın bu nedenle bölgenin Rus yönetimine girmesine dair bir umut beslediğini ifade etmiştir.⁹⁵ Ancak John Macdonald Kinneir'in bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymuş olduğu görüşünün, bölgedeki Ermenilerin Rus çıkarlarına yönelik faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda, büyük ölçüde Ermenileri kapsadığı açıktır.

Revan'ın Zengi Nehri'nin kıyısında bulunan bir şehir olduğunu ve bir kale tarafından korunduğunu aktaran John Macdonald Kinneir, Revan'ın aynı zamanda sınırları kuzeyde ve batıda Mossian tepelerine, doğuda Karabağ ve Karadağ'a, güneyde ise Aras Nehri'ne kadar uzanan bir eyalete isim verdiğini de dile getirmiştir.⁹⁶ Revan ve çevresinin görünümüne dair izlenimlerini aktarmaya devam eden Kinneir, Revan'ın güneyinde, kısa bir mesafede Ağrı Dağı'nın

⁹²Freygang, a.g.e., s. 268,269.

⁹³Rus uzunluk ölçü birimi. 1 verst 1,0668 kilometreye karşılık gelmektedir.

⁹⁴Freygang, a.g.e., s. 276.

⁹⁵John Macdonald Kinneir, A Geographical Memoir of the Persian Empire, John Murray, London 1813, s. 149.

⁹⁶Kinneir, a.g.e., s. 325.

bulunduğunu, iki yüksek zirveye sahip olan Ağrı Dağı'nın bir tarafında dumanlarla kaplanan, krater görünümünde bir uçurumun olduğunu ve bu kraterin ateş kustuğunun iddia edildiğini ifade etmiştir. Revan'ın yaklaşık olarak 9 mil uzağında ise üç kiliseli bir Ermeni mabedinin bulunduğundan söz eden John Macdonald Kinneir, söz konusu mabedin kuzeydoğusunda, iki günlük bir mesafede, özellikle lezzetli alabalıklarıyla bilinen Deria-ı Şirin'in ya da diğer adıyla Göyçe Gölü'nün yer aldığını dile getirmiştir. Ayrıca Revan'ın güneydoğusunda, 26 fersah uzaklıkta Nahçıvan'ın bulunduğunu ifade eden Kinneir, bölgenin Ruslara karşı yapılacak olan seferlerde kamp kurmak için kullanıldığını ve harabeye dönmüş bu şehirde şu an en fazla 400 kişinin yaşadığını belirtmiştir.⁹⁷ Bununla birlikte, Gürcistan'da bulunan ve Revan eyaletine yakın, küçük bir nokta olan Pembek'in, Rusların önde gelen askeri istasyonlarından biri olduğunu da aktarmıştır.⁹⁸

1817 tarihinde Revan'a ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Moritz Von Kotzebue, Revan eyaletinin Aras Nehri ile sınırlanan bir ovada yer aldığından ve Ağrı Dağı'nın ufukta tüm heybeti ile kendini gösterdiğinden söz etmiştir.⁹⁹ Yaz aylarının Revan'da çok sıcak geçtiğine değinerek, Ağrı Dağı'nın karlı manzarasının bir serinlik hissi verdiğini, hafif bir esintinin ve çeşmelerden akan suların havayı hoş bir şekilde yumuşattığını belirtmiş, halkın söz konusu sıcak sebebiyle çevredeki tepelere, Hüseyinkulu Han'ın ise kampına çekilmek zorunda kaldığını dile getirmiştir.¹⁰⁰ Revan'a yaklaşık olarak üç günlük bir yürüyüş mesafesinde, tatlı deniz anlamına gelen ve Deria-ı Şevin ya da Revan Gölü olarak adlandırılan bir göl bulunduğundan bahseden Kotzebue, gölde bol miktarda sazan ve alabalık bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu bölgede Revan Gölü'nden çıkarak, Hazar Denizi'ne çok uzak olmayan bir noktada Aras Nehri ile buluşan Zengi Nehri'nin ve yirmi kol olarak da adlandırılan Kırkbulak Nehri'nin bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹ Revan ve çevresinin görünümüne dair izlenimlerini aktarmaya devam eden Moritz Von

⁹⁷Kinneir, a.g.e., s. 326.

⁹⁸Kinneir, a.g.e., s. 346.

⁹⁹Kotzebue, a.g.e., s. 93.

¹⁰⁰Kotzebue, a.g.e., s. 113,114.

¹⁰¹Kotzebue, a.g.e., s. 125.

Kotzebue, bir Tatar köyü olan Karakilise'den söz etmiştir. Köyün ismini Kara (siyah) ve Kilise kelimelerinden aldığını dile getiren Kotzebue, dağlarla ve köknar ağaçlarıyla kaplı Karakilise Köyü'nün alabalıklarıyla ve balıyla ünlü olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu küçük köyde Rus askerlerinin bulunduğu bahseden Moritz Von Kotzebue, Rus askerlerinin köydeki rahatlığı sebebiyle buranın bir Tatar köyü olduğunun adeta unutulduğunu ifade etmiştir.¹⁰² Eçmiadzin olarak da adlandırılan Üçkilise Kilisesi hakkında çeşitli bilgiler veren Kotzebue, Eçmiadzin kelimesinin Ermenice'de "Tanrı'nın Oğlu'nun İnişi" anlamı taşıdığını dile getirerek, Ermeni patriklerinin ikamet ettiği bu kutsal mekânı adeta kurtların arasında kalmış bir kuzuya benzetmiştir ve kilisenin savaşların yıkıcılığına rağmen son 1500 yıldır ayakta kaldığını belirtmiştir.¹⁰³

Bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş bir diğer isim olan Robert Ker Porter, 1817-1820 tarihleri arasında gerçekleştirdiği seyahatinde Mossian tepelerinin eteklerinde büyük bir ovanın yer aldığı noktada bulunan Revan'ın, aynı adı taşıyan bir vilayetin merkezi olduğunu ve Revan'da ikamet edip, Serdar unvanı taşıyan soylu bir kişi tarafından yönetildiğini dile getirmiştir. Ayrıca Revan'ın geçmiş zamanda Ermenistan Krallığı'nın bir parçası olduğunu, bu bakımdan bölgenin yerlilerinin genelde Ermeniler olarak anıldığını, ancak Nadir Şah'ın bölgeyi fethi ile birlikte İran coğrafyasında bulunan hanedanlar tarafından idare edildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁴ Revan'ın pek çok doğal güzelliği bünyesinde barındıran bir şehir olduğundan söz eden Porter, dağ, vadi ve su kaynakları gibi güzelliklerin Revan'a doğal bir avantaj sağladığını, bölgede bulunan Revan Gölü'nden, Zengi ve Kırkbulak gibi iki nehir doğduğunu, özellikle Kırkbulak Nehri'nin suyunun şehre kadar ulaşp, sokaklara su sağlamak ve bahçeleri sulamak amacıyla kullanıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte, Revan'ın sahip olduğu bunca doğal güzelliğe karşın, şehrin modern ve yaşanılabilir kısımları ile harabe ve çürümeye yüz tutmuş kısımlarının iç içe geçmiş bir durumda olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁵ Revan'dan manzaralar sunmaya devam eden Robert Ker

¹⁰²Kotzebue, a.g.e., s. 77,78.

¹⁰³Kotzebue, a.g.e., s. 96,97.

¹⁰⁴Porter, a.g.e., s. 195.

¹⁰⁵Porter, a.g.e., s. 196.

Porter, Serdar Sarayı'nın çevresinde Revan serdarının bahçelerinin ve yazlık evlerinin bulunduğundan söz etmiş, bu noktada bulunan tepelerin Revan'ın savunulması noktasında bir koruma sağlayacağı gibi, olası bir saldırı esnasında ise tehlike yaratabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca bölgede bulunan bir cezalandırma çukurundan da bahseden Porter, bu çukuru Tarpeia kayası olarak adlandırmıştır.¹⁰⁶Doğu'ya özgü bir cezalandırma yöntemi olarak suçluların yüksek bir kayalıktan, mazgaldan ya da pencereden baş aşağı atıldıklarını dile getirmiş, Revan'da da buna benzer bir cezalandırma penceresi bulunduğundan ve serdarın suçluları bu pencereden atarak cezalandırdığından bahsetmiştir.¹⁰⁷Robert Ker Porter'in yapmış olduğu Tarpeia kayası vurgusu, Roma döneminde uygulanan bir cezalandırma yöntemine atıftır. Bu cezalandırma yöntemine göre, cezalandırılacak kişiler Tarpeia kayası denilen tepelik noktaya çıkarılıp, uçurumdan atılarak cezalandırılmışlardır.

Revan'ın yönetimi ve Revan Hanlığı'nın statüsü ile ilgili bilgiler de veren Porter, hanlığın Kaçarlara olan bağlılığının askeri boyutta olup, savaş ya da kargaşa gibi durumlarda asker desteği sağlama ile sınırlandığını dile getirmiş, vergi konusunda herhangi bir tabiiyet durumunun bulunmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte, Revan serdarının hanlığın güvenliği ve sınır savunması ile ilgili durumları hanlığın hazinesinden karşıladığını aktarmıştır. Bu bakımdan Revan serdarının bir vali gibi değil, bir hükümdar gibi değerlendirilmesi gerektiğini, halkın da Revan serdarına bu yönde bir saygı gösterdiğini ifade etmiştir. Bu durumu desteklemesi açısından çeşitli örnekler veren Robert Ker Porter, Kaçar hükümdarının eşlerinin seyahat esnasında kırmızı renkte bir elbise giymeleri ya da yük katırlarının mavi veya kırmızı renklerde süslü kumaşlarla örtülmeleri gibi hükümdarlığa özgü uygulamaların, Revan serdarı tarafından da uygulanabildiğinden söz etmiştir. Revan serdarının geniş bir yetki alanına ve büyük bir zenginliğe sahip olduğunu belirten Porter, sınırlarının uzunluğu yaklaşık olarak 200, genişliği ise 100 mili bulan Revan eyaletinin Göyçe, Sevan,

¹⁰⁶Porter, a.g.e., s. 201.

¹⁰⁷Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820*, Volume: II, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1822, s. 30.

Gerni, Abaran, Karbi, Zerzebil, Şuragel, Şerur, Maku, Saut gibi bölgelerinde serdarın sınırsız yetkilere sahip olduğunu aktarmıştır. Ayrıca, Revan serdarının başta Gilan olmak üzere çeşitli eyaletlerde birçok köyün ve toprağın sahibi olduğunu da ifade etmiştir.¹⁰⁸

Revan ve çevresindeki dünyaya dair izlenimlerini aktarmaya devam eden ve Ağrı Dağı ile ilgili çeşitli detaylara değinen Robert Ker Porter, Türkler tarafından Ağrı Dağı olarak adlandırılan bu dağın, Ermeniler tarafından Macis olarak adlandırıldığını dile getirerek, her iki topluluğun da bu dağı Nuh peygamberi büyük tufandan koruyan geminin sığınağı olarak gördüklerini belirtmiştir.¹⁰⁹ Revan'ın, Kaçarlar dönemi İran coğrafyasının en verimli topraklarından biri olduğundan bahseden Porter, Ağrı Dağı'nın çevresindeki ovada yaşam için gerekli olan her şeyin bulunduğu söz ederek, bölgedeki bolluğa dikkat çekmiştir. Bölgenin av hayvanlarıyla dolu olduğunu dile getiren Robert Ker Porter, hemen kuzeydoğuda, yakın bir mesafede bulunan Revan Gölü'nde sazan, karakeçi, alabalık gibi balıkların ve diğer başka balıkların da bulunduğunu aktarmıştır. Ayrıca, Üçkilise patriklik merkezinin eklentisi olan küçük manastırın çevresinde ise, meyve bahçelerinin ve şarap yapımında kullanılan üzüm bağlarının yer aldığını ifade etmiştir.¹¹⁰ Revan Gölü ile ilgili verdiği bilgiyi detaylandıran Porter, Revan eyaletinde bulunan ve berrak suyuyla, kendine özgü maviliğiyle, güzel balıklarıyla ünlü olan bu gölün, aynı zamanda Sevan Gölü olarak da adlandırıldığından söz etmiş, gölün kıyılarının dağlarla çevrelendiğini, çevresinin ise yaklaşık 30 mil olduğunu dile getirmiştir. Gölün kuzey kısmında bir adanın yer aldığını aktaran Robert Ker Porter, bu adada eski bir bina bulunduğunu ve bu binada Ermeni kilisesine bağlı olan yirmi keşişin yaşadığını ifade etmiştir.¹¹¹

1819-1820 tarihleri arasında Revan'a ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Thomas Lumsden, Revan Kalesi'nin etrafında akan Zengi Nehri'nin kıyısındaki tepelik bir noktada Ermeni rahiplere ait bir ev ve bu eve

¹⁰⁸Porter, Travels..., Volume: I, s. 202.

¹⁰⁹Porter, a.g.e., s. 183.

¹¹⁰Porter, a.g.e., s. 193,194.

¹¹¹Porter, a.g.e., s. 198,199.

yakın bir su değirmeni bulunduğunu dile getirmiştir. Zengi Nehri'nin diğer tarafında kalan noktada ise, Revan serdarına ait bahçeli bir ev ve bu evin ötesinde iyi ekilmiş, ağaçlık bir vadi bulunduğunu belirten Lumsden, Revan'ın İran coğrafyasındaki en romantik noktalardan biri olduğunu ifade etmiştir.¹¹² Ayrıca, Ağrı Dağı'na yakın bir noktada Üçkilise ya da Eçmiadzin olarak adlandırılan bir Ermeni kilisesinin yer aldığından söz eden Thomas Lumsden, söz konusu kilisenin, dünyanın en eski Hristiyan kiliselerinden biri olduğunun dile getirildiğini aktarmıştır.¹¹³

Bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş bir diğer isim olan James Edward Alexander, 1825-1826 tarihleri arasında gerçekleştirdiği seyahatinde Üçkilise'den bahsederek, Üçkilise olarak adlandırılan bu üç Ermeni kilisesinde otoritesi İstanbul'a kadar uzanan bir patriğin ikamet ettiğini dile getirmiş, Nuh peygamberin gemisinin Ağrı Dağı'nın eteklerinde bulunduğu iddia edilen bir parçasının da söz konusu kiliselerin birinde korunduğunu ifade etmiştir.¹¹⁴ Revan'ın çevresine dair bilgiler sunmaya devam eden Alexander, Göyçe bölgesinin önemsiz gibi görünmesine rağmen, Revan'ın güvenliği açısından savaş sebebi olabilecek derecede önemli bir bölge olduğunu dile getirerek, Rusların bu nedenle Göyçe bölgesini kontrol etmek istediklerini ve bu bölge için Kaçarlar ile çekiştiklerini ifade etmiştir.¹¹⁵

1837 tarihinde Revan'a ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Richard Wilbraham, Rus işgali sonrasında Revan'ın genel durumundan söz etmiştir. Revan'ın Ruslar tarafından Kaçarlar'dan alınan son toprak olup, şehrin Rusya'nın Ermenistan eyaletinin başkentliğini yaptığını dile getiren Wilbraham, bu eyaletin valisinin Prens Bebutov olduğunu ve şehirde birkaç yüz kişiden oluşan küçük bir garnizon bulunduğunu ifade ederek, şehrin çürümeye yüz

¹¹²Thomas Lumsden, *A Journey from Merut in India, to London, Through Arabia, Persia, Armenia, Georgia, Russia, Austria, Switzerland, and France, During the Years 1819 and 1820*, Black, Kingsbury, Parbury, & Allen, London; Oliver & Boyd, and Macredie, Skelly, & Co., Edinburgh 1822, s. 146.

¹¹³Lumsden, a.g.e., s. 147.

¹¹⁴James Edward Alexander, *Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the Years 1825-26*, Parbury, Allen and Co., London 1827, s. 219.

¹¹⁵Alexander, a.g.e., s. 278.

tutmuş bir durumda olup, Rus işgali ile birlikte nüfusunda bir azalma yaşandığını aktarmıştır. Revan Kalesi'nin altında, Zengi Nehri'nin üzerine kurulmuş olan tek kemerli bir taş köprü bulunduğunu dile getiren Wilbraham, Mareşal Paskeviç tarafından ele geçirilen bu Türk kalesinin yalnızca bir tarafının doğası gereği güçlü bir durumda olduğunu, kalenin geri kalan üç tarafının ise, yalnızca çamurdan duvarlarla savunulduğunu, kalenin iç kısmının adeta harabeye döndüğünü ve bu kısımda son Revan serdarı olan Hüseyinkulu Han'ın sarayının yıkıntılarının da bulunduğunu belirtmiştir.¹¹⁶

Bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş bir diğer isim olan Robert Mignan, 1839 tarihli eserinde Revan'da 1825 tarihinde vebanın görüldüğünü dile getirerek, bu hastalığın ilk kez 1805 tarihinde Gence'de görüldükten hemen sonra, 1806 tarihinde de Tiflis'te görüldüğünü aktarmıştır. Rusların bölgeye gelişlerinden önce böyle bir salgın bulunmadığını belirten Mignan, Rusların Gürcistan'ı işgalinden sonra ülkede her yıl veba hastalığının görüldüğünü ifade etmiştir.¹¹⁷

Revan'a ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan George Poulett Cameron, 1845 tarihli eserinde Revan'ın birbirinden kopuk bölümlerden oluşan bir şehir olup, rengârenk çiçeklerin bulunduğu bahçelerle, hoş bir görünüme sahip olduğundan söz etmiştir.¹¹⁸

Bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş bir diğer isim olan August Von Haxthausen, 1854 tarihli eserinde Revan'ın Rus işgali sonrasındaki mevcut durumundan bahsederek, Revan sokaklarında yeni inşa edilmiş Rus evleri bulunmasına rağmen, Revan'ın tamamı ile Asyatik ve Doğulu bir şehir olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁹

Revan'a ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Friedrich Parrot, 1859 tarihli eserinde Rus hâkimiyeti döneminde Revan'da bir veba salgınının ortaya çıktığını ve vebanın bölgede büyük bir yıkıma sebep olduğunu

¹¹⁶Richard Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia, and Along the Southern Shore of the Lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837*, John Murray, London 1839, s. 88-90.

¹¹⁷Mignan, a.g.e., s. 98,99.

¹¹⁸George Poulett Cameron, *Personal adventures and excursions in Georgia, Circassia, and Russia*, Volume: I, Henry Colburn, London 1845, s. 17.

¹¹⁹Haxthausen, a.g.e., s. 192.

dile getirmiştir. Bölge sakinlerinin karantina uygulamaları konusunda korku yaşadıklarını belirten Parrot, bu korku sebebi ile hastalığın gizlendiğini ve bu durumun hastalığın hızla yayılmasına sebep olduğunu ifade etmiştir.¹²⁰ Bölgede 1840 tarihinde yaşanan bir depremden de söz eden Friedrich Parrot, Revan'ın söz konusu depremden oldukça şiddetli bir şekilde etkilendiğini aktararak, köylerde bulunan 6000 ila 7000 yerleşim yerinin harabe haline geldiğini dile getirmiştir.¹²¹

Bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş bir diğer isim olan Douglas William Freshfield, 1869 tarihli eserinde Revan'ın Rus işgali dönemindeki durumundan söz etmiştir. Revan'ın çok uluslu bir yapıya sahip olup, bu yapının izlerinin binalardan sokaklara kadar her yerde görülebileceğini dile getiren Freshfield bu duruma vurgu yaparak, Doğu esintisine sahip olan çarşıda Rusların, Ermenilerin, Perslerin, Kürtlerin ve Tatarların tezgâhlar arasında itiştiklerini görmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. Şehrin geniş caddelere sahip olduğunu, iki katlı evlerin ve çok sayıda at arabasının bulunduğunu dile getiren Douglas William Freshfield, şehirde bulunan ana camiden de bahsederek, bu caminin parlak, mavi çinilerle kaplı bir minaresinin bulunduğunu ifade etmiştir.¹²²

Revan ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Augustus Henry Mounsey, 1872 tarihli eserinde Revan'ın Asyatik bir yapıya sahip olup, şehrin başlıca yapısının Zengi Nehri'nin üzerinde yer alan Revan Kalesi olduğunu dile getirmiştir. Revan'ın 1828 tarihinde Rusların eline geçtiğini dile getiren Mounsey, bu tarihten itibaren caddelerin genişletilmek, bazı evlerin de yeşile boyanmak suretiyle şehirde Rus esintisinin hissettirildiğini ifade etmiştir.¹²³

Bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş bir diğer isim olan James Bryce, 1876 tarihinde gerçekleştirdiği seyahatinde Revan'ın savaşın yıkıcılığına defalarca tanık olan bir şehir olduğundan ve bu yüzden şehirde antik eserlerin pek

¹²⁰Friedrich Parrot, *Journey to Ararat*, Harper & Brothers, New York 1859, s. 134.

¹²¹Parrot, a.g.e., s. 387.

¹²²Douglas William Freshfield, *Travels in the Central Caucasus and Bashan Including Visits to Ararat and Tabreez and Ascents of Kazbek and Elbruz*, Longmans, Green, And Co., London 1869, s. 123.

¹²³Augustus Henry Mounsey, *A Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, Smith, Elder & Co., London 1872, s. 61,62.

bulunmadığından söz ederek, Revan'a dair görülecek kayda değer yerlerin camiler ve Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın eski sarayı olduğunu dile getirmiştir.¹²⁴ Ayrıca Revan'ın Rus Ermenistanı'nın başkenti olmasına rağmen durgun bir şehir olduğunu, üretimin neredeyse yapılmadığını ve ticari faaliyetlerin çok az görüldüğünü aktararak, Rus egemenliğinin ya da Ermenilerin yeniden canlandırılmasıyla oluşturulmak istenen ortamın, hayatın akışına dair hissedilir bir fark yaratmadığını da vurgulamıştır.¹²⁵

Revan ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Samuel Graham Wilson, 1895 tarihli eserinde Revan'ın Rus işgali sonrasındaki durumu hakkında bilgiler vermiştir. Revan'ı adeta çöldeki bir vahaya benzeten Wilson, Revan'ın meyve bahçeleriyle, üzüm bağlarıyla, ormanlarıyla, tarlalarıyla ve çiftlikleriyle ferah bir bölge olduğundan söz ederek, Zengi Nehri'nin bereketi sayesinde bu çölün adeta bir gül gibi açtığını belirtmiştir.¹²⁶

Bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş bir diğer isim olan Edward Arthur Brayley Hodgetts, 1895 tarihinde gerçekleştirdiği seyahatinde Revan'ın bürokrasi ile ilgili bütün mekanizmaları bünyesinde barındıran, genel vali ile idare edilen tam bir hükümet şehri olarak bir Rus eyaletinin başkenti kimliği ile anıldığını aktarmıştır.¹²⁷

Revan ve çevresinin genel görünümüne dair izlenimlerini aktaran son isim olan Walter Harris, 1896 tarihli eserinde Revan'ın Rus işgali sonrasındaki görünümü hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Revan'ın dış kısmında kalan mahallelerde bulunan her evde bir meyve bahçesi bulunduğunu aktaran Harris, şehrin merkezinde yer alan mahallelerdeki evlerin çoğunda söz konusu bahçelerin bulunduğunu belirtmiştir. Şehrin halka açık bahçelere, geniş caddelere ve Avrupalı tarzda güzel binalara sahip olmasına rağmen, yapılan

¹²⁴James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, Macmillan and Co., London 1878, s. 178,179.

¹²⁵Bryce, a.g.e., s. 178.

¹²⁶Samuel Graham Wilson, *Persian Life and Customs With Scenes and Incidents of Residence and Travel in the Land of the Lion and the Sun*, Fleming H. Revell Company, New York, Chicago, Toronto 1895, s. 42,43.

¹²⁷Edward Arthur Brayley Hodgetts, *Round about Armenia The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, the Caucasus, and Persia in 1895*, Sampson Low, Marston and Company Limited, London 1896, s. 226.

birkaç yeniliğin dışında Rus yönetimi sırasında pek değişmediğini dile getirmiştir.¹²⁸

3. XIX. Yüzyılda Revan'ın Askeri-Siyasi Durumu

Revan'ın askeri tarihine dair detaylı bilgiler paylaşan Moritz Von Kotzebue, 1500'lerden, 1800'lere kadar uzanan süreçte, Revan'da yaşanan hâkimiyet mücadelesinden söz etmiştir. 1582 tarihinde Türkler tarafından, III. Murad döneminde fethedilen Revan'da, fethin ardından Revan Kalesi'nin inşa edildiğini dile getiren Kotzebue, 1604 tarihinde yönetimin el değiştirerek, Şah Abbas önderliğindeki Safevilerin eline geçtiğini ve surların genişletildiğini belirtmiştir. Şehrin 11 yıl sonra Osmanlılar tarafından dört ay boyunca kuşatıldığından fakat bu kuşatmanın bir sonuca ulaşmadığından söz eden Moritz Von Kotzebue, Şah Abbas'ın ölümünden sonra Revan'ın Osmanlılar tarafından yeniden kuşatılıp, fethedildiğini ve 1635 tarihinde Şah Safi tarafından geri alınarak, tüm garnizonun kılıçtan geçirildiğini dile getirmiştir. 1721 tarihinde Osmanlılar tarafından yeniden fethedilen Revan'ın, 1734 tarihinde Nadir Şah tarafından fethedildiğini, ilerleyen yıllarda II. İrakli tarafından da ele geçirildiğini ifade etmiştir.¹²⁹

XIX. yüzyılın başlarından itibaren çok çetin mücadelelere sahne olan Revan, bu yüzyılın yaklaşık olarak ilk çeyreğine kadar adeta bir kuşatmalar ve antlaşmalar sahası halini almıştır. Bu süre içerisinde birçok kuşatmaya maruz kalan Revan, Rusların saldırılarına karşı büyük bir direnç göstermeyi başarmıştır. Bu direnişin en büyük simgelerinden biri olan Revan Kalesi, Ruslar için ele geçirilemez görünmeye başladığı noktada, Revan'da gösterdiği başarılarından dolayı Erivanski olarak anılacak olan General Paskeviç tarafından ele geçirilmiştir.

Söz konusu kuşatmalar hakkında bir takım bilgiler paylaşan Walter Harris, Revan'ın Kaçarlar döneminde çok güçlü bir şehir olduğunu ve 1804 tarihinde gerçekleştirilen kuşatmada Rus ordusunun adeta paramparça edildiğini

¹²⁸Walter Harris, *From Batum to Baghdad Via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan*, William Blackwood and Sons, Edinburgh, London 1896, s. 67.

¹²⁹Kotzebue, a.g.e., s. 125,126.

dile getirerek, bu şehrin 1827 tarihinde Paskeviç tarafından gerçekleştirilen kuşatma ile ancak ele geçirilebildiğini belirtmiştir.¹³⁰ 1804 tarihli kuşatmanın detaylarına değinen Moritz Von Kotzebue, Grusia¹³¹ başkomutanı olan Prens Sisianov'un birkaç bin kişiden oluşan bir ordu ile Revan Kalesi'ni kuşattığını, buna karşın bir o kadar askerin de Revan Kalesi'ni savunduğunu aktarmıştır. Kuşatma esnasında Rus tarafında erzak sıkıntısının baş gösterdiğinden söz eden Kotzebue, Sisianov'un bu sıkıntıyı giderebilmek adına Albay Montresor'u görevlendirdiğini ve onun emrine iki yüz el bombacısı ve bir sahra topu vererek, Revan Kalesi'ne en yakın ikmal noktası olan Karakilise Köyü'ne gönderdiğini ve buradan erzak ve takviye ile birlikte dönme emri verdiğini ifade etmiştir.¹³² Ancak, bu kuşatmada büyük bir başarısızlık yaşayan General Sisianov, kuşatmayı kaldırıp geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Revan'ın askeri durumu hakkında çeşitli bilgiler veren John Macdonald Kinneir, Revan'ın tarih boyunca pek çok kez kuşatıldığını ve bu kuşatmaların şehri bir hayli hırpaladığını dile getirmiştir. Özellikle Osmanlı-Safevi rekabetine vurgu yapan Kinneir, şehrin taraflar arasında defalarca el değiştirdiğinden ve kuşatmaların yıllar içinde Revan'ın nüfusunun ciddi bir şekilde azalmasına neden olduğundan bahsetmiştir. Söz konusu kuşatmalardan birinin de 1808 tarihinde Ruslar tarafından yapıldığını aktaran John Macdonald Kinneir, Revan'ın General Gudoviç önderliğinde yaklaşık olarak altı ay boyunca kuşatıldığını belirterek, Rusların büyük bir darbe alarak ordularının yarısını kaybettiklerini ve bu nedenle de Tiflis'e doğru geri çekilmek durumunda kaldıklarını ifade etmiştir.¹³³ Kuşatmanın detaylarına dair bilgiler veren Thomas Lumsden, Rusların kalenin içine girmeyi başardıklarını ve kaleyi savunan Hüseyinkulu Han'ın başarılı bir direniş göstererek Rusları püskürttüğünü dile getirmiş, Revan Kalesi'nin söz konusu direniş ile meşhur olduğuna değinmiştir.¹³⁴ Oliver Wardrop ise, Kont Gudoviç'in Revan kuşatması esnasında

¹³⁰Harris, a.g.e., s. 67.

¹³¹Gürcistan.

¹³²Kotzebue, a.g.e., s. 79,80.

¹³³Kinneir, a.g.e., s. 325,326.

¹³⁴Lumsden, a.g.e., s. 146.

iki bin askerini kaybettiğini belirtmiştir ve bu başarısız kuşatmanın sonucunda geri çağırılarak, Moskova genel valisi yapıldığını ifade etmiştir.¹³⁵

Revan ve çevresinde, Revan Hanlığı ile Ruslar arasında yaşanan çatışmalar hakkında çeşitli bilgiler veren Wilhelm Von Freygang, 1812 tarihinde Karakilise Köyü ve çevresinde yaşanan hadiselerden söz etmiştir. Revan Hanlığı'nın, Karakilise Köyü'ne komşu köyler olan Hamamlı ve Beykent'e bir saldırıda bulunduğunu aktaran Freygang, Hamamlı Köyü'nün tamamen yok edildiğini belirtmiştir. Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın, Rusların hâkim oldukları bazı bölgelere saldırı hazırlığında olduğundan söz eden Wilhelm Von Freygang, Revan Hanlığı süvarilerinin Karakilise Köyü'ne saldırmak amacıyla köyün civarında bulunan tepelerde kendilerini göstermeleriyle birlikte, Rusların söz konusu süvari birliğinin peşine düştüklerini ve yaşanan mücadele sonunda Revan Hanlığı süvarilerinin birkaç kayıp yaşadıktan sonra geri çekildiklerini dile getirmiştir.¹³⁶

Wilhelm Von Freygang, 1812 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu seyahatinde Revan Hanlığı ile ilgili askeri açıdan detaylı bilgiler paylaşmıştır. Revan Hanlığı bünyesindeki askeri kampın birçok renkle süslenmiş güzel çadırlardan oluştuğunu dile getiren Freygang, rengârenk çadırlardan oluşan bu şehrin adeta bir peri ülkesi gibi düzenli ve ihtişamlı görüldüğünü aktarmıştır. Bununla birlikte, savaş alanlarında dahi şehvetli bir yaşam sürüldüğünden, doğanın güzelliğinin ve iklimin sıcaklığının orduyu tembelleştirdiğinden, askeri tatbikatların ise eğlenceli bir havada gerçekleştirildiğinden söz etmiştir. Söz konusu kuvvetlerin başında, gözü karalığı ile bilinen Hüseyinkulu Han'ın bulunduğunu, Revan Hanlığı'nın 8000 süvari ve 6000 serbazdan oluşan çok kalabalık olmayan bir kolorduya sahip olduğunu dile getiren Wilhelm Von Freygang, serbazların İngiliz subayların organize ettikleri piyadeler olup, bir İngiliz yüzbaşı komutasında bulunan on iki hafif topçunun da bu kolordunun parçası olduğunu belirtmiştir ve Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın topçu

¹³⁵Oliver Wardrop, *The Kingdom of Georgia Notes of Travel in a Land of Women, Wine, and Song; to which are Appended Historical, Literary and Political Sketches, Specimens of the National Music, and a Compendious Bibliography*, Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington Limited, London 1888, s. 131.

¹³⁶Freygang, a.g.e., s. 269,270.

birliğinden memnuniyet duyduğunu, onları İngiliz topçularından üstün gördüğünü ifade etmiştir.¹³⁷

Bu konuya dair bilgiler paylaşan bir diğer isim olan Moritz Von Kotzebue ise, hanlığın süvari birliği ile ilgili çeşitli detaylar aktarmıştır. Karşılaşmış olduğu 4000 kişilik süvari birliğine Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın kardeşi olan Hasan Han'ın komuta ettiğini dile getiren Kotzebue, söz konusu süvari birliğinin iyi atlara ve zengin bir donanımına sahip olduğunu, birliğin ağırlığını ise Revan Hanlığı'na hizmet eden Kürtlerin oluşturduğunu belirtmiştir. Ayrıca, süvari birliğinde yer alan Kürtlerin görünümünden de bahseden Moritz Von Kotzebue, onların başlarını uç kısımları gösterişli saçaklardan oluşan çeşitli renklerden kumaşlarla sardıklarını, vücutlarını da yine çeşitli renklere sahip ipeklerle örttüklerini ifade etmiştir.¹³⁸

Revan ve çevresine gerçekleştirdiği seyahatler esnasında Rusların Kafkasya'daki yayılmacı stratejileri hakkında bilgiler veren James Edward Alexander, Rusların Revan'ı ele geçirebilmek amacıyla sınırlarını Aras Nehri'ne kadar genişletme stratejisi uyguladıklarını ancak, Revan üzerindeki son girişimlerinde cesur bir lider olan Revan serdarı Hüseyinkulu Han tarafından püskürtülerek, işgal girişimlerinde başarıya ulaşamadıklarını aktarmıştır. Bununla birlikte, Gülistan Antlaşması'na da değinen Alexander, taraflar arasında yapılan anlaşma gereğince, Rusların Kaçar tahtı üzerinde bir güvence haline geldiklerini ve bu nedenle de Kaçar tahtının ve tahtın veliahtı olan Abbas Mirza'nın üzerinde bir güç sahibi olduklarını belirtmiştir.¹³⁹ Rusların, Kaçarlar üzerinde elde ettikleri nüfuz hakkında detaylar paylaşan James Edward Alexander, bu dönemde Rusların en büyük amaçlarından birinin, sınırlarını Aras Nehri'ne kadar genişletmek olduğundan söz etmiş, bu amaçla Çar I. Aleksandr'ın Gülistan Antlaşması ile birlikte, Kaçar tahtının veliahtı olan Abbas Mirza'yı Rus çıkarları doğrultusunda güvence altına almayı kabul ettiğini belirtmiştir. Böylece, Rusların Abbas Mirza'yı abisine karşı desteklemeye başladıklarını ve abisinin ölümüyle birlikte de Abbas Mirza'nın veliahtlık

¹³⁷Freygang, a.g.e., s. 283-286.

¹³⁸Kotzebue, a.g.e., s. 103.

¹³⁹Alexander, a.g.e., s. 78.

hakkının tartışılmaz bir duruma geldiğini dile getiren Alexander, Abbas Mirza'nın Ruslara karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olmasına rağmen, onlara bağımlı bir hale geldiğini, yanlış yönlendirmelerin payıyla Rus politikalarına karşı pasif kaldığını ve Rusların da Abbas Mirza'nın bu durumundan faydalanarak, sarayda tehlikeli oyunlar kurduklarını ifade etmiştir.¹⁴⁰

1817-1820 tarihleri arasında Revan ve çevresine seyahatler gerçekleştirmiş olan Robert Ker Porter, Revan'ın askeri açıdan içinde bulunduğu durum hakkında bilgiler aktarıp, Rusların Revan'ın kuzeyindeki ve Karadağ'a kadar doğusundaki toprakları ele geçirdiklerini dile getirmiştir.¹⁴¹ Rusların Revan ve çevresindeki coğrafyalara yayılımları konusuna değinen Porter, Hazar Denizi, Kura Nehri ve Aras Nehri'ndeki Rus hâkimiyetinden söz etmiştir. Rusların Hazar Denizi'nin batı kıyısına neredeyse tek başlarına, Kura Nehri'nin tamamına, Aras Nehri'nin ise çok büyük bir kısmına hâkim olduklarını belirten Robert Ker Porter, buna karşın Kaçarların, Aras Nehri'nin kuzey kıyısında sahip oldukları tek şeyin, Osmanlı-Rus sınırının arasında kalan verimli bölgeler olan Revan ve Nahçıvan olduğunu ancak, Kaçarlar ile Ruslar arasında yaşanacak olası bir mücadele durumunda Rusların söz konusu bölgeleri ele geçirebileceklerini ve sınırlarını genişleterek, Aras Nehri'nin tamamına hâkim olabileceklerini ifade etmiştir.¹⁴²

Kaçarlar ve Ruslar arasında gerçekleşen bölgesel rekabet hakkında bilgiler veren James Edward Alexander, Revan ve çevresi için önemli bölgelerden biri olan Göyçe bölgesi üzerinde Kaçarlar ve Ruslar arasında bir rekabet yaşandığını, Göyçe bölgesinin çorak, verimsiz bir durumda olmasına karşın, Gence geçidine hâkim olan bir pozisyonda bulunduğunu, Kaçarlar açısından Gürcistan'a kolay bir giriş, Ruslar açısından ise, Revan eyaletini hızlı bir şekilde ele geçirme imkânı sağlayan önemde bir bölge olduğunu belirtmiştir.¹⁴³

¹⁴⁰Alexander, a.g.e., s. 275,276.

¹⁴¹Porter, Travels..., Volume: I, s. 195.

¹⁴²Porter, Travels..., Volume: II, s. 517,518.

¹⁴³Alexander, a.g.e., s. 272.

Revan Hanlığı ile Ruslar arasında gerçekleşen bir hadise hakkında bilgiler veren Alexander, Karakilise Köyü'nde bulunan Rus komutanın, Revan serdarı Hüseyinkulu Han tarafından tehdit edilmesiyle birlikte, garnizon haline getirilmiş ve 1000 kişilik bir askeri birliğin bulundurulduğu Gence'ye ek birlik gönderdiğini, Gence ahalisine mollalar aracılığı ile kendilerine sadık kalacaklarına dair Kuran üzerine yemin ettirdiğini, ahalinin de mollaların kendilerine yemini bozmanın günah olmayacağını söylemeleri üzerine bunu kabul ettiğini dile getiren James Edward Alexander, bu yemin üzerine harekete geçen Rusların 700 kişiyle birlikte Gence'den, Karakilise'ye doğru yola çıktıklarını ve Gence'de kalan 300 askerin mollalar tarafından eğlenceye davet edilerek, sarhoş edildikten sonra öldürüldüklerini belirtmiştir. Hemen ardından mollaların 400 atlı ile Gence'den, Karakilise Köyü'ne doğru hareket eden Rus birliğinin peşine düştüklerini ve birliğin mola verdiği bir noktada onlara yetiştiklerini aktaran Alexander, bir mollanın Gence ahalisinin hoşnutsuzluğunu bildirmek bahanesiyle komutanın çadırına girdiği esnada, 400 kişilik atlı birliğin, 700 kişilik Rus birliğinin arasına karışmasıyla bir saldırı başlatıldığını ve bu saldırı sonucunda Rus birliğinden yalnızca 200 kişinin kurtulup, kaçabildiğini ifade etmiştir.¹⁴⁴

Revan serdarı Hüseyinkulu Han ile Rus birlikleri arasında yaşanan mücadele hakkında detaylar vermeye devam eden James Edward Alexander, Ruslar tarafından Revan'ı ele geçirmek amacıyla 7000 kişilik bir askeri birliğin ve bu birliğe eşlik eden on iki topun Karakilise Köyü'nde konuşlandırıldığını dile getirmiş, Hüseyinkulu Han'ın Gümrü'yü ele geçirip Ermeni ahaliden erkekleri öldürdüğünü, Göyçe, Balıklı ve Abaran'ı Ruslardan geri alarak yaklaşık 500 kişiyi esir aldığını belirtmiştir. Rus birliklerinin, Revan serdarının Karakilise Köyü'ne yürümesine üzerine, Gence'den gelen takviyenin mollaların saldırısıyla kesilmesinin de etkisiyle Karakilise Köyü'nden, Lori'ye çekildiklerini aktaran Alexander, Rus komutanın Karakilise Köyü'nden çekilirken, Hüseyinkulu Han'ı ve ordusunu yok etmek amacıyla mayın döşettiğini, serdarın ordusuyla birlikte Karakilise Köyü'ne girdiğinde ise

¹⁴⁴Alexander, a.g.e., s. 280,281.

mayının patladığını, söz konusu saldırıdan son anda kurtulan Hüseyinkulu Han ve ordusunun zarar görmediğini ifade etmiştir.¹⁴⁵

Ruslar ve Kaçarlar arasında yaşanan son savaşa giden süreç hakkında bilgiler veren George Fowler, yaşanan bu savaşın ikili arasında gerçekleştirilmiş olan Gülistan Antlaşması'nın yaratmış olduğu belirsizlik sebebiyle yaşandığını, bu belirsizliğin Rusları harekete geçirdiğini, belirsizliğin ortadan kaldırılması için taraflar arasında birçok konferans gerçekleştirilmesine rağmen, Kaçarlar ve Ruslar arasında yaşanan anlaşmazlığın büyüdüğünü, bu esnada Rusların taraflar arasındaki şüpheli toprakların dışındaki toprakları işgal edip, karakollar kurmaya başladıklarını ve taraflar arasındaki müzakerelerin 1817 tarihinden 1825 tarihine kadar devam ettiğini belirtmiştir.¹⁴⁶Bu noktada, yaşanan gelişmeler doğrultusunda Revan'a da değinen Fowler, Revan'ın Kaçarlar dönemi İran coğrafyasının anahtarı ve zaptedilemez en güçlü kalesi olarak görüldüğünü, Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın da, Ruslar ile birçok kez mücadele edip, başarılar kazandığını fakat yaşanan son gelişmelerle birlikte geri çekilmek zorunda kalmış olsa da, yaşanabilecek gelişmeler için tetikte olup, hazırlıklar yapmaya devam ettiğini dile getirmiştir. Revan serdarının sözü edilen hazırlığına karşı, Rusların da Revan'ı kuşatmak için hazırlıklarına devam ettiklerini, General Madatov'un Aslandüz noktasında Revan'a saldırmak üzere bulunduğunu ve çevre köylere çok acımasız bir şekilde zarar verdiğini, Rusların yeni hükümdarı I. Nikolay'ın ise çok sayıda asker toplayıp, kuşatma için topçu birliklerini başkentten yola çıkardığını ve bu hususta başarıya ulaşmak için birliklerin başına General Paskeviç'i getirdiğini ifade etmiştir.¹⁴⁷

Ruslar ile Kaçarlar arasında yaşanan ve Türkmençay Antlaşması'na kadar uzanan süreçteki mücadelelere değinen Thomas Alcock, söz konusu mücadeleler sırasında Gürcistan valisi General Yermolov'un, Kaçarlara karşı beklenen ilerlemeyi gösterememesi üzerine Paskeviç'in göreve getirildiğini ve göreve gelen Paskeviç'in kısa bir zaman içerisinde beklenen ilerlemeyi

¹⁴⁵Alexander, a.g.e., s. 282.

¹⁴⁶George Fowler, *Three Years in Persia; With Travelling Adventures in Koordistan*, Volume: II, Henry Colburn, Publisher, London 1841, s. 145,146.

¹⁴⁷Fowler, a.g.e., s. 154,155.

kaydettiğini, Revan gibi sağlam ve korunaklı bir şehri ele geçirerek, Tebriz'in kapılarını açtığını ve Rusların Aras Nehri'ndeki sınırlarını genişleterek, önemli topraklar kazanılmasını sağlayıp, Kaçarları üç milyon sterlin ödemeye mecbur ettiğini dile getirmiştir.¹⁴⁸

1827 tarihinde gerçekleştirilen Revan kuşatması ve Revan'ın düşüşü hakkında bilgiler veren George Fowler, Rusların Revan'da çok büyük bir direnişle karşılaşarak ilerlemekte bir hayli zorlandıklarını, Revan'ın güçlü bir şekilde tahkim edilerek, iyi bir garnizon haline getirildiğini ve Rusların büyük kayıplar verdiklerini, iki kez püskürtüldükten sonra Revan'ı ele geçiremeyeceklerini düşündüklerini ancak, silahların gücüne direnen Revan'ın altının gücüne direnemediğini, çünkü Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın bu kuşatma esnasında Tebriz'de olup, ihanette bulunduğunu ve bu şekilde Rusların, Revan'daki direnişi kırmayı başararak, Revan'ı ele geçirdiklerini dile getirmiştir. Hatta bu sebeple, Revan serdarına karşı çok büyük bir öfkenin olduğunu ve bu yüzden, taraflar arasında yapılan anlaşmaya özel bir madde konularak, Revan serdarının Ruslar tarafından korunduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁹

Bu hadiseler neticesinde, 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın bazı maddelerini paylaşan Fowler, antlaşmanın III. maddesine göre; Revan ve Nahçıvan hanlıklarının altı ay içinde Ruslara teslim edilmesi gerektiğini, IV. maddesine göre; iki devlet arasında yeni sınırlar belirlendiğini ve buna göre, Hazar Denizi'ne doğru akan nehirlerin içindeki ülkelerin Ruslara ait olduğunu, VI. maddesine göre; Rusların, Kaçarlar'dan savaş tazminatı talep ettiğini, VII. maddesine göre; Abbas Mirza'nın Ruslar tarafından tahtın halefi ve varisi olarak tayin edilerek tanınıp, tahta çıktığında meşru hükümdar olarak görüleceğinin taahhüt edildiğini, VIII. maddesine göre; Hazar Denizi'nde, Ruslar dışında kimsenin savaş gemisi bulunduramayacağını, X. maddesine göre; taraflar arasında ticari ilişkilerin başlatılıp, farklı limanlarda konsolosluklar kurulacağını, XII. maddesine göre; Revan hanı Hüseyinkulu Han, kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan hanı Kerim Han'ın kişisel güvenliklerinin sağlandığını ve bu

¹⁴⁸Thomas Alcock, *Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece, in 1828-9*, E. Clarke and Son, London 1831, s. 40,41.

¹⁴⁹Fowler, a.g.e., s. 158,159.

maddenin onların ihanetine dair en güçlü kanıt olduğunu, XIII. maddesine göre; taraflar arasında esir değişimi gerçekleştirileceğini, XV. maddesine göre; Azerbaycan ahalisine, işgal sırasında Ruslara karşı olan görüşleri ve davranışları sebebiyle af çıkarıldığını ve onların aileleriyle birlikte Rus topraklarına geçiş yapabilmelerine imkân verildiğini dile getirmiştir.¹⁵⁰

Ayrıca, George Fowler'ın değinmediği maddelerden biri olan I. maddeye göre; taraflar arasında ebedi dostluk ve barış ilan edildiğinden, II. maddeye göre; Gülistan Antlaşması'nın artık geçersiz bir hale geldiğinden, V. maddeye göre; Kafkas Dağları ve Hazar Denizi arasında kalan toprakların Ruslara ait olduğundan, IX. maddeye göre; Rusların, İran'da daimi elçilik açmalarının karara bağlandığından, XI. maddeye göre; savaştan önceki alacakların ve savaşta durmuş işlerin, hükümet tarafından takip edilerek ödeneceğinden, XIV. maddeye göre; Rusların istemediği kişilerin, Nahçıvan ve Karabağ hanlıklarına yerleştirilemeyeceğinden, XVI. maddeye göre; antlaşmanın bir an önce taraflar arasındaki en yetkili makamlar tarafından imzalanarak duyurulması gerektiğinden söz edilmiştir.¹⁵¹

4. Revan Serdarı Hüseyinkulu Han

Hüseyinkulu Han, 1747-1827 tarihleri arasında varlığını sürdüren Revan Hanlığı'nın son hanıdır. 1806-1827 tarihleri arasında Revan Hanlığı'nın başında bulunan Hüseyinkulu Han, yönetimi sırasında kardeşi Hasan Han ile birlikte, Ruslara karşı çok büyük bir mücadele ortaya koymuştur. Onun hakkında ortaya konan görüşler de tıpkı Revan'ın kendisi gibi çelişkilerle doludur. Kimileri tarafından sert ve halka zorbaca davranan biri olarak anılırken, kimileri tarafından hoşgörülü ve halkın refahını arttırmak amacıyla hareket eden biri olarak anılmıştır. Tüm bu görüş farklılıklarının ortaklığa kavuştuğu nokta ise onun cesareti olmuştur.

1812 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu seyahatler esnasında Revan serdarı Hüseyinkulu Han'a dair edindiği izlenimleri aktaran Wilhelm Von Freygang,

¹⁵⁰Fowler, a.g.e., s. 166-168.

¹⁵¹Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 120,121.

Hüseyinkulu Han'ın bir savaşçı olduğunu ve savaşın onun işi olduğunu belirtmiştir. Revan serdarının savaş sanatı konusunda bilgili olmamasına rağmen, çok cesur biri olduğunu dile getiren Freygang, onun en büyük yeteneğinin, elli yaşında olmasına rağmen usta bir süvari olması olduğunu ifade etmiştir. Hüseyinkulu Han'ın, Kaçarların mevcut hükümdarı olan Feth Ali Şah'ı tahta çıkaran kişi olduğundan bahseden Wilhelm Von Freygang, serdarın Kaçar tahtı üzerindeki etkisine de atıfta bulunarak, Hüseyinkulu Han'ın, Ruslar ile barış yapmaktan çekindiği için Feth Ali Şah'ı ve onun veliahtı olan Abbas Mirza'yı, Ruslarla yapılan savaşa devam etmeye teşvik etmek için her yolu denediğini belirtmiştir. Ayrıca, serdarın kişiliğine dair küçük detaylara yer veren Freygang, onun öfkeli bir yapıya sahip olduğunu ve bu yüzden şarabın etkisiyle birlikte, sıklıkla sarhoş olduğunu dile getirmiştir.¹⁵²

Moritz Von Kotzebue, 1817 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu seyahatler esnasında Revan serdarı Hüseyinkulu Han ve onun yönetimi ile ilgili çeşitli bilgiler vermiştir. Hüseyinkulu Han ve Üçkilise Kilisesi arasındaki ilişkilere değinen Kotzebue, Hüseyinkulu Han'ın kilisenin civarında bulunan ve zenginlikleri ile bilinen köyleri yağmaladığını belirterek, Revan serdarının söz konusu davranışlarının bölgenin gelişiminin önüne geçtiğini dile getirmiştir. Revan valisi olarak tanımladığı Hüseyinkulu Han'ın bölgede yaşayan insanlara zulmettiğini ve yönetimi süresince adeta bir servet biriktirdiğini aktaran Moritz Von Kotzebue, bu valinin kilisede konaklayan Hristiyan bir yolcu olduğunu öğrendiğinde, bunun için kiliseyi kendisine yüksek bir meblağ ödemeye zorladığını ifade etmiştir. Hüseyinkulu Han'ın herhangi bir bahane bulamadığı zamanlarda Revan'dan, Üçkilise Kilisesi'ne doğru uzanan bir av partisi düzenlediğini ve gözdeleriyle birlikte kiliseye uğradığını belirten Kotzebue, gözdelerin haftalarca kilisede kaldıklarını, dini yasaklar sebebiyle şarap bulamayan gözdelerin isyan etmek için sarhoş olduklarını ve ihtiyaçları karşılanmadığı takdirde, kilisede bulunanları Hüseyinkulu Han'a şikâyet etmekle tehdit ettiklerini aktararak, Hristiyan Ermenilerin mabedinin bahsi geçen zalimce

¹⁵²Freygang, a.g.e., s. 284,285.

davranışlara maruz kaldığını ve dindar Hristiyanların bağışlarının boşa harcandığını dile getirmiştir.¹⁵³

Revan Kalesi'ne yapmış olduğu yolculuk esnasında Revan serdarı Hüseyinkulu Han ile karşılaşan ve serdarın dış görünüşü hakkında bir takım detaylara değinen Moritz Von Kotzebue, onu Üçkilise'nin zorbası olarak tanımlayarak, üzerinde şaldan bir elbise, kafasında ise şallardan oluşan bir sarık olduğunu belirtmiş, bindiği atın altın ile hançerinin ise elmaslar ile süslendiğini dile getirmiştir. Ayrıca, Hüseyinkulu Han'ın önünde zengin giyimli altı uşak ve omzunda gümüş bir balta taşıyan subay bulunduğunu, zengin giyimli birkaç kişinin de serdarı takip ettiğini aktaran Kotzebue, subay tarafından taşınan gümüş baltanın, Revan serdarının yaşam ve ölüm üzerindeki gücünü simgelediğini ifade etmiştir.¹⁵⁴

1817-1820 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu seyahatler esnasında Hüseyinkulu Han'a konuk olan Robert Ker Porter, onun hakkındaki izlenimlerini aktarmıştır. Serdarın kendisini Farsça'da hoş geldiniz anlamına gelen "Hoche omedi" diyerek selamladığını belirten Porter, cesaretiyle ve atılganlığıyla bilinen Hüseyinkulu Han'ın yetmiş yaşlarında görünmesine rağmen, uzun yıllar hizmet edebilecek kadar dinç ve güçlü bir görüntüsünün olduğunu, duyarlı ve enerjik bir yüz yapısına sahip olan serdarın gözlerinin canlı ve hızlı, teninin solgun olduğunu, sakallarının ise uzun olmadığını ama gür ve siyah olduğunu dile getirerek, yılların Hüseyinkulu Han'ın zihninden ya da bedeninden hiçbir şey eksiltmediğini ifade etmiştir.¹⁵⁵

Robert Ker Porter'in vurgu yaptığı "Hoche omedi" ifadesi, Hüseyinkulu Han'ın içinde bulunduğu kültür çevresi dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu noktada George Poulett Cameron, göçebe kabilelerin ve İran'ın kuzeyinden başlayarak, Azerbaycan'ın güneyine doğru uzanan bölgenin nüfusunun neredeyse tamamının Tatar ve Türkmen ovalarından farklı dönemlerde göçmüş olan Türklerin soyundan geldiğini ve bunların arasında yüksek rütbeli ya da eğitilmiş kesimler haricinde, Farsça'nın neredeyse bilinmediğini dile

¹⁵³Kotzebue, a.g.e., s. 99,100.

¹⁵⁴Kotzebue, a.g.e., s. 105.

¹⁵⁵Porter, Travels..., Volume: I, s. 200,201.

getirmiştir.¹⁵⁶ Cameron'un aktardığı bilgi, Hüseyinkulu Han'ın "Hoche omedi" ifadesinin nedenini ortaya koymaktadır.

1845 tarihli eserinde Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın yönetimi, kişiliği ve kökeni ile ilgili önemli bilgilere yer veren George Poulett Cameron, Hüseyinkulu Han'ın güçlü ve sert karakterli bir komutan olduğunu, söz konusu karakterine karşın, tarafsız ve sağlam bir yönetim sergilediğini, serdarın yönetiminin gerek Müslümanlar, gerekse Hristiyanlar tarafından özlemle hatırlandığını dile getirmiştir. Revan serdarının cesaretinin düşmanları tarafından dahi saygı gördüğünü belirten Cameron, onun yönetiminde son elli yılın en refah ve en zengin dönemlerinden birinin yaşandığını aktarmıştır. Hüseyinkulu Han'ın komutanlıktan, hanlığa uzanan süreçte Kürt askerlere komutanlık yapmasından, onlara güvenip yanında bulundurmasından hareketle, önce onun bir Kürt olduğu çıkarımında bulunan George Poulett Cameron, daha sonra bu çıkarımının yanlış olduğunu belirterek, serdar ile yakın ilişkisi bulunan ve yüksek otoriteye sahip bir kişiden edindiği bilgiye göre, Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın Kaçar Türkleri'ne mensup olduğunu ifade etmiştir. Revan serdarının akıllıca ve adil bir yönetim sergileyerek, bölgeyi çok iyi bir seviyeye ulaştırdığından söz eden Cameron, adaletin etkili bir şekilde sağlandığını ve suç işleyen Müslüman din adamlarının dahi falakaya yatırılarak ya da ağır para cezaları uygulanarak cesur ve sert bir şekilde cezalandırıldıklarını dile getirmiştir. Hüseyinkulu Han'ın yönetimi esnasında muazzam bir zenginlik yarattığını, bu zenginliği baskıyla ya da zorbalıkla değil, bölgenin önemli bir kısmında tarım yaparak ve ticari faaliyetler yürüterek ortaya çıkardığını aktaran George Poulett Cameron, Revan serdarının bir hükümdarın gücünün ve etkisinin, ülkenin refahından geçtiğinin bilincine varacak kadar ileri görüşlü olduğunu da ifade etmiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁶Cameron, a.g.e., s. 46.

¹⁵⁷Cameron, a.g.e., s. 17-20.

5. XIX. Yüzyılda Revan'ın Sosyo-Ekonomik Durumu

5.1. Nüfus

Robert Ker Porter, 1817-1820 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu seyahatlerde Revan'ın söz konusu yıllardaki nüfus durumuna dair önemli bilgiler vermiştir. Esasen Revan'ın ihtişamlı ve yüksek nüfus yoğunluğuna sahip bir şehir olduğunu dile getiren Porter, tarihsel süreç içerisinde Revan'da yaşanan yönetsel istikrarsızlığın yıkıma, katliama ve yoksulluğa neden olduğunu, tüm bunların ise Revan'ın nüfusunu cılızlaştırarak, adeta ruhsuz bir kalıntı haline getirdiğini aktarmıştır. Revan'ın yaklaşık olarak 15.000 kişilik nüfusuyla büyük bir eyaletin başkenti olduğunun söylendiğini ancak, şehrin mevcut durumu göz önünde bulundurulduğunda yalnızca bir sınır kalesi olarak değerlendirilebileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁸ Robert Ker Porter, Revan'ın geçmiş zamanların ünlü şehirlerinden biri olmasına rağmen, bu günlerde yoksul ailelerin yaşadığı bir şehre dönüştüğünü belirtmiştir.¹⁵⁹ 1814 tarihinde Revan Hanlığı bünyesinde yapılan bir nüfus sayımı hakkında bilgiler veren Porter, söz konusu sayımın silah kullanabilecek insanları tespit etmek için yapılan bir nüfus sayımı olduğunu ve sayım sonuçlarına göre, silah kullanabilecek insan sayısının 18.000 olarak tespit edildiğini dile getirmiştir.¹⁶⁰

1831-1834 tarihleri arasında Revan'a ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Joseph Wolff, Rus işgali sonrasında Revan'da yaşanan nüfus değişimini gözler önüne sermiştir. Revan'ın 1831 yılına ait nüfus değişimi hakkında bilgiler veren Wolff, Bayazıt'ın bütün noktalarında Pers yerleşimlerinin bulunduğunu dile getirmiştir ve bunun sebebinin, Revan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte, Perslerin birçoğunun Revan'dan ayrılması olduğunu belirtmiştir.¹⁶¹ Joseph Wolff'un vurgu yaptığı Persler kavramı esasen bölgede yaşayan Türkler ile ilgilidir. Pers vurgusu İran

¹⁵⁸Porter, Travels..., Volume: I, s. 197.

¹⁵⁹Porter, a.g.e, s. 198,199.

¹⁶⁰Porter, a.g.e, s. 202.

¹⁶¹Joseph Wolff, Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects, During His Travels Between the Years 1831 and 1834, From Malta to Egypt, Constantinople, Armenia, Persia, Khorossau, Toorkestaun, Bokhara, Balkh, Cabool in Affghanistaun, the Himmalayah Mountains, Cashmeer, Hindoostaun, the Coast of Abyssinia, and Yemen, Orrin Rogers, Philadelphia 1837, s. 35.

coğrafyasını yansıtan bir ifade olup, söz konusu vurgunun muhatabı, Kaçarların ya da Revan Hanlığı'nın bünyesinde yaşamını sürdüren Türkler'dir.

Wolff, Revan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra yaşanan nüfus değişimini ve değişen psikolojiyi göstermesi açısından 1831 tarihine dair çok kıymetli bir bilgi vermiştir. Hoy'a yaptığı seyahat esnasında bölgede 20.000 Türk ve Pers bulunduğunu dile getiren Joseph Wolff, Hoy'da yaşayan Ermenilerin çoğunun Revan'a göç ettiğini, Hoy'da yaşamaya devam eden Ermenilerin ise Revan'a göç konusunda artık bir tedirginlik yaşamamalarından ötürü, tavırlarında büyük bir değişiklik olduğunu ve misafirperverlikten uzak tavırlar sergilediklerini ifade etmiştir. Hatta kendisinin ücretini teklif ederek yemek için pirinç istediğini, bu istediği reddettikleri gibi, sarhoş bir Ermeni'nin kendisinin (seyyahın) yanında bulunan rahibe saldırarak kırbaçladığını, sakalını yolduğunu ve bunun üzerine de artık Perslerden (Kaçarlar) korkmadıklarını dile getirdiğini belirtmiştir. Wolff, Ermenilerin bu tavır değişikliğini ise, bir anda özgür bırakılan kölelere benzetmiştir.¹⁶²

1845 tarihli eserinde bölgede yaşayan nüfus hakkında çeşitli bilgiler veren George Poulett Cameron, Revan'ın dağlarında ve ovalarında bir takım göçebe Kürt kabilelerinin bulunduğunu ancak, sayılarının Rus işgali ile birlikte büyük ölçüde azaldığını dile getirmiştir.¹⁶³

Augustus Henry Mounsey, 1872 tarihli eserinde Revan'ın Rus işgali sonrasındaki nüfus durumuna değinerek, Revan'ın yaklaşık olarak 15.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu dile getirmiş, söz konusu nüfusun ağırlığını ise Ermenilerin oluşturuyor olabileceğini ifade etmiştir.¹⁶⁴

James Bryce, 1876 tarihinde Revan'a ve çevre coğrafyalara gerçekleştirmiş olduğu seyahatler esnasında Revan'ın nüfus durumu ile ilgili detaylar paylaşmıştır. Revan'ı nüfus açısından Avrupa'nın çeşitli noktalarındaki şehirlerle kıyaslayan Bryce, Revan'ın bu tarihlerde 30.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu ve bu yönüyle de Sheffield ya da Brüksel kadar büyük bir şehir

¹⁶²Wolff, a.g.e., s. 37.

¹⁶³Cameron, a.g.e., s. 30.

¹⁶⁴Mounsey, a.g.e., s. 61.

olduğunu dile getirmiştir.¹⁶⁵Revan'ın çok uluslu bir şehir olduğunu belirten James Bryce, demografik yapıyı oluşturan unsurların nüfuslarının tam olarak bilinmediğini fakat nüfusun dörtte ikisini Perslerin ve Tatarların oluşturduğunu ve bu ikisinin nüfusunun hemen hemen aynı olduğunu, Ermenilerin nüfusunun genel nüfusun yarısından az olduğunu, nüfusun geri kalanının ise Rus askerler ve memurlardan oluştuğunu, ayrıca birkaç Yunan, Alman ve nereden olduğu bilinmeyen yabancıların da şehrin nüfusunu oluşturan unsurlardan olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁶Bu noktada, Bryce tarafından nüfusun dörtte ikilik kısmını temsil ettiği söylenen Perslerin ve Tatarların, bölgedeki Türk nüfusu ile bağlantılı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Zira, Kaçarlar ve Revan Hanlığı bünyesindeki Türk nüfusun varlığı çoğu kez Pers, nadiren de Tatar kavramları içerisinde eritilerek, göz ardı edilmiştir.

Revan'ın nüfus durumuna dair bilgiler paylaşan son isim olan Walter Harris, 1896 tarihli eserinde Revan'ın 18.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu belirterek, söz konusu nüfusun geniş bir alana yayıldığını dile getirmiştir.¹⁶⁷Türkmençay Antlaşması'ndan sonra bazı Türkmen aşiretlerinin akıbetleri hakkında detaylar aktaran Harris, Revan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra bazı Türkmen aşiretlerinin Müslüman bir yönetimin çatısı altında yaşamak amacıyla Revan'ı terk ettiklerini ve Şah tarafından Lahican ve Salmas bölgelerine yerleştirilerek, kendilerine toprak tahsis edildiğini ifade etmiştir.¹⁶⁸

5.2. Ekonomi

Revan, sahip olduğu konum ve doğal kaynaklar açısından ekonomik olarak bereketli ve verimli bir bölgedir. Dağlarla çevrili, ovalık bir alanda bulunan Revan, Revan Gölü, Zengi, Kırkbulak ve Aras nehirleri, Hazar Denizi gibi su kaynaklarına yakınlığı sebebiyle kıymetli bir ekonomik potansiyele sahiptir. Söz konusu su kaynakları Revan şehrinin üretim kapasitesini, bu tarımsal üretim kapasitesi de Revan şehrinin ekonomisini şekillendirmektedir.

¹⁶⁵Bryce, a.g.e., s. 176.

¹⁶⁶Bryce, a.g.e., s. 178.

¹⁶⁷Harris, a.g.e., s. 66,67.

¹⁶⁸Harris, a.g.e., s. 183.

Bahçelerle kaplı bir şehir olan Revan’da meyve yetiştiriciliği oldukça yaygın olup, ekonominin önemli bir kalemini oluşturmaktadır. Özellikle bölgedeki üzüm bağlarının yaygınlığı vasıtasıyla, şarap üretimi gerçekleştirilmektedir. Revan’a ve çevre coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiş olan Richard Wilbraham, Revan’ın uzak mesafelere gönderilen kavunlarıyla ve meyveleriyle ünlenmiş bir şehir olduğunu belirterek, üretim çeşitliliğine ve ticari varlığa işaret eden bir paylaşımda bulunmuştur.¹⁶⁹ Robert Ker Porter ise Aras vadisi civarındaki ekim alanlarından bahsederek, söz konusu alanlara pamuk ve mısır ekildiğini aktarmıştır.¹⁷⁰ Ayrıca Revan, ipekçiliğin Azerbaycan coğrafyasındaki önemli merkezlerinden biridir. Bölgede gerçekleştirilen ipek böceği yetiştiriciliğinin Revan, Tatar, Karabağ, Guba ve Şirvan gibi yerel çeşitleri bulunmaktadır.¹⁷¹ Bununla birlikte Revan ipeği tüccarlar vasıtası ile Rus topraklarına taşınarak, Moskova ve Nijni Novgorod gibi pazarlarda satışa sunulmuştur.¹⁷²

Revan’ın ekonomisi üzerinde etkili olan unsurlardan biri de balıkçılıktır. Deria-ı Şirin, Deria-ı Şevin ya da Göyçe Gölü olarak da adlandırılan Revan Gölü, sahip olduğu balık çeşitliliği ile bölgeye ziyaretler gerçekleştirmiş olan seyyahların dikkat çektikleri noktalardan biri olmuştur. Tüm bunların yanında terzilik, şapkacılık, ayakkabıcılık, terlikçilik, kuyumculuk, dokumacılık, boyacılık, kasaplık, ekmekçilik, kebabçılık, saraçlık, marangozluk, dericilik, manifaturacılık, camcılık gibi meslek grupları da Revan’ın ekonomisini şekillendiren unsurlar arasında yer almıştır.¹⁷³ Revan’ı ekonomik açıdan değerli kılan bir diğer unsur da Revan’ın çevresinde bulunan madenlerdir. Söz konusu madenlerin kontrolü meselesi, Revan’ı önemli bir merkez haline getirmektedir. Revan sınırındaki Pembek yönünde bulunan çeşitli madenlerin varlığından söz eden Wilhelm Von Freygang, bu madenlerin gümüş ve bakır yönünden zengin

¹⁶⁹Wilbraham, a.g.e., s. 90.

¹⁷⁰Porter, Travels..., Volume: II, s. 641.

¹⁷¹Semaye Memmedova, “XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Azerbaycan Bayanlarının İpekçilikte Rolü”, Al-Farabi International Journal on Social Sciences, Cilt: 3, Sayı: 4, 2019, s. 37.

¹⁷²Sariahmetoğlu ve diğerleri, a.g.e., s. 16.

¹⁷³Sariahmetoğlu ve diğerleri, a.g.e., s. 16.

olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁴ Robert Ker Porter ise Aras vadisi civarında eski zamanlardan bu yana işletilen bir tuz madeni bulunduğunu dile getirerek, Türklerin ve Gürcülerin yüklü miktarda tuz elde ettikleri madenin, Revan serdarına yıllık 10.000 tümenlik bir gelir sağladığını ifade etmiştir.¹⁷⁵

Revan'a gerçekleştirmiş olduğu seyahat esnasında şehrin halk bahçesi ve kale arasında kalan kısmındaki alanın her zaman için develerle ve mal balyaları ile dolu olduğu paylaşımında bulunan Douglas William Freshfield, önemli bir ticari-ekonomik göstergeye işaret etmiştir.¹⁷⁶ Freshfield'in sözünü ettiği bu durum, Revan'ın ticaret kervanlarının güzergâhında yer alan bir bölge olduğunu ortaya koymaktadır. Develer genellikle uzun menzilli ticarete işaret eden hayvanlardır. Bu bakımdan Revan'ın uluslararası ticaretin durak noktalarından biri haline gelmiş olması muhtemeldir.

John Macdonald Kinneir, 1813 tarihli eserinde Revan'ın da içinde bulunduğu Azerbaycan vilayetinin net gelirinin 89.405 tümen olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷ Robert Ker Porter ise 1817-1820 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu seyahati esnasında Revan eyaletinin, Maku bölgesi haricindeki gelirinin yaklaşık olarak 150.000 tümen olduğunu dile getirmiştir.¹⁷⁸ George Poulett Cameron da 1806-1827 tarihleri arasında Revan Hanlığı'nı yöneten Hüseyinkulu Han'ın tarım ve ticaret aracılığı ile hanlığın refah seviyesini arttırmayı başardığını ifade etmiştir.¹⁷⁹ Revan'ın ve Revan'ın dâhil olduğu idari yapıların ekonomik değer üretme kapasitesi yüksek olsa da, bölgede yaşanan savaş ve savaşa bağlı demografik dalgalanma genel olarak bölgenin üretim kapasitesini sınırlayarak, ekonomik gelişimin önüne geçmiştir. Bu noktada Türkmençay Antlaşması'nın imzalandığı 1828 tarihi oldukça önemlidir. Zira 1828 tarihinde Revan bölgesinde yaşayan Türklerin sahip oldukları toprakların genişliği 285.000 hektarken, Ermenilerin sahip oldukları toprakların genişliği 7548

¹⁷⁴Freygang, a.g.e., s. 177.

¹⁷⁵Porter, Travels..., Volume: II, s. 641,642.

¹⁷⁶Freshfield, a.g.e., s. 123.

¹⁷⁷Kinneir, a.g.e., s. 149.

¹⁷⁸Porter, Travels..., Volume: I, s. 202.

¹⁷⁹Cameron, a.g.e., s. 20.

hektardır.¹⁸⁰ Türklere ait toprakların genişliği ve bu toprakların tarımsal üretimdeki payı göz önünde bulundurulduğunda, Rusların Revan'ın kontrolünü ele almalarıyla birlikte Revan'dan çevre coğrafyalara doğru gerçekleşen ve sayıları binleri bulan Türk göçü, işgücünün ve üretimin azalmasına neden olarak ekonomik bir durgunluğa sebep olmuştur. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşanan salgın hastalıklar ve doğal afetler, savaşların ve göçlerin yaratmış olduğu ekonomik istikrarsızlığı arttırmıştır. Özellikle 1840 tarihinde yaşanan deprem büyük bir yıkım yaratmıştır ve köylerde bulunan 6000 ila 7000 hane-ev zarar görmüştür.¹⁸¹

İlerleyen dönemlerde bölge ekonomisini şekillendiren önemli unsurlardan biri de Rusların bölgede bir ayrıcalıklılar sınıfı yaratarak, ekonomik gücü bu kitle üzerine yönlendirmeleri olmuştur. Rusların Revan'ı zaptı ile birlikte bölgeye göçürülen Ermeniler, çeşitli teşvikler ve mükellefiyetler vasıtasıyla ekonomik açıdan serpilmişlerdir. Böylece Ruslar yaşanan ekonomik dönüşümle birlikte, oluşturdıkları ayrıcalıklılar sınıfı üzerinde politik bir güce sahip olmuşlardır ve bu durum bölgenin bir Rus Ermenistanı'na dönüşmesinin önünü açmıştır.

5.3. Dini Hayat

Nuh tufanı, Revan'daki dini yaşamın en önemli şekillendiricisi ve en önemli parçasıdır. Söz konusu dini-efsanevi geleneğin izleri, şehrin kuruluşuna ve isimlendirilmesine dair ortaya konan görüşlerde dahi kendini göstermektedir. Revan şehrinin kuruluşu ve isimlendirilmesi, doğrudan doğruya Nuh tufanı ile ilişkilendirilmektedir. Bu bakımdan şehir, kendine atfedilen kutsiyetle birlikte, yeryüzündeki cennet olarak görülmektedir. Bu kutsiyetin ispatı olarak Ağrı Dağı işaret edilmekte, geminin bir parçasının Ağrı Dağı'nın ulaşılamayan zirvesinde olduğu söylenmektedir.

Revan ve çevresinde yerleşen dini-efsanevi gelenek hakkında bilgiler veren John Macdonald Kinneir, Doğru geleneklerine göre Ağrı Dağı'nın, büyük

¹⁸⁰Attar Haşımzade, a.g.e., s. 50.

¹⁸¹Parrot, a.g.e., s. 387.

tufandan kurtulan geminin bulunduğu yer olarak görüldüğünü dile getirmiştir. Söz konusu dini gelenek bağlamında Revan halkının inancına dair detaylara değinen Kinneir, halkın hala geminin bir parçasının Ağrı Dağı'nın zirvesinde bulunduğuna inandıklarını ifade etmiştir.¹⁸²

Bölgede yaşayan Hristiyan ahalinin Nuh efsanesi ile ilgili görüşlerini aktaran Moritz Von Kotzebue, Ağrı Dağı'nın zirvesinde hiçbir zaman karla kaplı olmayan bir bölge bulunduğunu, karla kaplı olmayan bu bölgenin bir takım dindar Hristiyanlar tarafından geminin kendisi olarak görüldüğünü belirtmiş, daha az dindar olanlar tarafından ise, buranın sadece geminin bulunduğu yer olarak görüldüğünü dile getirmiştir.¹⁸³

Robert Ker Porter, bölgeye 1817-1820 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu seyahatleri esnasında, Revan'daki dini yaşam hakkında önemli detaylar paylaşmıştır. Revan'da yaşayan Sünni-Müslüman ahalinin Hz. Ali'nin oğulları Hasan ve Hüseyin için yas tuttuğunu dile getiren Porter, camilerde ağıtlar yakıldığını ve kederli halkın gözyaşları içinde haykırdığını belirtmiştir. Bununla birlikte, İslam bilginleri tarafından Revan'da yaşayan Müslüman kesime, her yıl yas tutulması gerektiğinin öğütlendiğini ifade etmiştir.¹⁸⁴

Revan'da yaşayan Ermenilerin dini açıdan Nuh tufanı ile şekillenen inançları hakkında detaylı bilgiler aktaran Wilhelm Von Freygang, Nuh peygamberin tufandan önce ve tufandan sonra ailesiyle birlikte Revan'da yaşadığı inancından hareketle, Revan'ın dünyanın en eski bölgesi olarak görüldüğünü dile getirmiştir. Revan'ın yeryüzündeki cennet olduğunun iddia edildiğini belirten Freygang, söz konusu iddianın dayanağının, Nuh peygamberin büyük tufandan sonra insanlığı helak olmaktan kurtarmasına da yapılan atıfla, üzüm asmasını Revan'a yakın bir noktaya diktiğine duyulan inanç olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁵ Bölgedeki dini yapı hakkında daha genel değerlendirmeler yapan Wilhelm Von Freygang, Revan'ı da dahil ettiği ve Ermenistan olarak adlandırdığı bölgenin Müslümanlarla ve putperestlerle

¹⁸²Kinneir, a.g.e., s. 326.

¹⁸³Kotzebue, a.g.e., s. 94.

¹⁸⁴Porter, Travels..., Volume: II, s. 622,623.

¹⁸⁵Freygang, a.g.e., s. 288,289.

çevrelendiğini, söz konusu bölgenin İslami yönetimlere tabi bir bölge olmasına rağmen, Hristiyanlığa sadakatle bağlı kaldığını dile getirmiştir.¹⁸⁶

Seyahati esnasında Nuh peygamberin gemisi ile ilgili Ermeniler arasında anlatılan bir hikayeyi aktaran Thomas Alcock, bir azizin Ağrı Dağı'nın zirvesine Nuh peygamberin gemisine ulaşmak için tırmanmaya çalıştığını, birçok denemeye rağmen bunu başaramadığını, üstelik her uyuyup uyandığında başa döndüğünü ve bunun sonunda bir melek ile karşılaştığını, meleğin azize gemiden bir parça verdiğini, bunun ise bir emir olduğunu ve dağın zirvesine çıkılmaması gerektiğine işaret ettiğini ifade etmiştir.¹⁸⁷

Revan şehrinin bünyesinde barındırdığı dini görüş farklılıklarının sosyal yaşama nasıl tesir ettiğine dair bilgiler paylaşan Richard Wilbraham, Revan'da Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından ortak şekilde kullanılan bir hamam olduğundan söz ederek, Revan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden önce Hristiyanlara, Müslümanların hamamına girme noktasında bir yasak uygulandığını belirtmiştir ve Rusların bu konuya daha hoşgörülü bir şekilde yaklaştıklarını dile getirmiştir.¹⁸⁸

Revan'daki dini yaşantı hakkında çeşitli bilgiler veren Friedrich Parrot, Ermenilere karşı gösterilen dini hoşgörüyü dikkat çekip, Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın, kiliselerin saygınlığına özen gösterdiğini belirtmiştir. Hüseyinkulu Han'ın ayinlere dahi katıldığından söz eden Parrot, Ermenilerin Revan'da düzenli kiliselerinin bulunduğunu, kilise alayları yapıp, kilise kıyafetleri giyebildiklerini ifade etmiştir.¹⁸⁹

Revan'daki dini tutumu, dini yapılar üzerinden aktarmış olduğu bilgiler ile ortaya koyan Walter Harris, Revan'da çini işçiliğiyle ve mavi çinileriyle bilinen Hüseyin Ali Han Cami'nin, Revan'daki en güzel yapı olduğunu ifade ederek, Ermenilerin kendi çıkarları doğrultusunda, İslam dinini temsil eden bir yapıya ya da kuruma zarar vermekten çekinmediklerini belirtmiş, söz konusu caminin çinilerinin bu nedenle eksik olduğundan söz etmiştir. Hatta, kendisine

¹⁸⁶Freygang, a.g.e., s. 290.

¹⁸⁷Alcock, a.g.e., s. 45.

¹⁸⁸Wilbraham, a.g.e., s. 89.

¹⁸⁹Parrot, a.g.e., s. 98.

camiyi gezdiren bir Ermeni'nin bu durumu itiraf ettiğini, camideki tahrip edilmiş bir noktayı işaret ederek, o noktadaki çinileri söküp İstanbul'da satmakla övündüğünü dile getirmiştir.¹⁹⁰

5.4. Mimari

Moritz Von Kotzebue, 1817 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu seyahatleri esnasında Revan evlerinin mimari ve dekoratif yapıları hakkında çeşitli bilgiler aktarmıştır. Revan'da çok az sayıda ev bulunduğunu belirten Kotzebue, evlerin birkaç odadan oluştuğundan, odaların taş zeminlerinin olduğundan ve zeminin varlıklı kesimler tarafından halılarla, daha yoksul kesimler tarafından ise, hasırlarla örtüldüğünden söz etmiştir. Odalarda bulunan nişlerin ve kornişlerin zengin kesimler tarafından yıldızlarla ve güzel çiçeklerle süslendiğini, yoksul kesimler tarafından ise, beyaz renge boyandığını dile getiren Moritz Von Kotzebue, her odada bir baca parçası bulunduğunu ve bu baca parçasının genelde pencerenin karşısında yer aldığını belirtmiştir. Odaların kuzey kısmında duvar bulunmadığından, bu kısmın alaca renge sahip büyük bir pencereyle kaplı olduğundan ve bu pencerenin geceleri kapatılıp, gündüzleri ise açık bırakıldığından bahseden Kotzebue, odalarda masa, sandalye, ayna ya da başka bir eşya bulunmadığını da ifade etmiştir.¹⁹¹

Revan ve çevresindeki yerleşim yerlerinin yapısı hakkında bilgiler paylaşmaya devam eden Moritz Von Kotzebue, şehirlerin dar yollardan oluştuğunu dile getirmiştir. Bu yolların kenarlarında küçük kapıların bulunduğu duvarların yer aldığını aktaran Kotzebue, bahçelerde ise meyve ağaçlarından ve asmalardan başka hiçbir şey olmadığını ifade etmiştir.¹⁹²

Seyahati esnasında Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın evine konuk olan Moritz Von Kotzebue, serdarın evinin gerek mimari, gerekse dekoratif yapısı hakkında çeşitli detaylar paylaşmıştır. Giriş kısmının karşısında Kaçarların hükümdarı olan Feth Ali Şah'ın ve onun oğlu, veliaht Abbas Mirza'nın portrelerinin yanı sıra, boyunları bükülmüş gibi görünen kadın portrelerinin ve

¹⁹⁰Harris, a.g.e., s. 68-70.

¹⁹¹Kotzebue, a.g.e., s. 106,107.

¹⁹²Kotzebue, a.g.e., s. 110.

avlanma etkinliğini simgeleyen bir resmin bulunduğunu belirten Kotzebue, duvarlarda birbirinden farklı şekillere sahip aynaların yer aldığını ve aynaların arasında da renkli çiçeklerin ve küçük resimlerin olduğunu aktarmıştır. Salonun açık olan kısmının karşısında, içinde beyaz, mermer bir havuzun ve fiskiyelerin bulunduğu büyük bir oyuğun yer aldığını ve buranın da çok güzel bir bahçeye baktığını dile getiren Moritz Von Kotzebue, pencerenin hemen altından geçen Zengi Nehri'nin kıyısında heybetli ağaçların bulunduğunu ve burada birkaç kemerden oluşan güzel bir taş köprüünün, Ağrı Dağı ile sınırlanan tarafa kadar uzandığını da ifade etmiştir.¹⁹³

Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ın köşkü hakkında da çeşitli detaylar aktaran Kotzebue, söz konusu köşkün Revan Kalesi'ni ve serdarın evini iyi şekilde gören bir noktada bulunduğunu dile getirmiştir. Köşkün mevcut konumuna ithafen, Rusların savaş döneminde Revan serdarının köşküne çıkan sokağa batarya kurdukları ama zarar vermedikleri detayını da paylaşan Moritz Von Kotzebue, köşkün Asya tarzında inşa edildiğini, etrafının fiskiyelerle çevrildiğini, köşkün iç kısmında ise, içinde küçük çanlara vurmak suretiyle hoş ve hafif sesler çıkaran bir fiskiyenin bulunduğu mermer havuzun yer aldığını belirtmiştir. Ayrıca, birkaç kattan oluşan köşkün her katının ortasında bir takım açıklıklar olduğunu ve bu açıklıklar sayesinde her odanın ana daire ile iletişiminin sağlandığını da ifade etmiştir.¹⁹⁴

Robert Ker Porter, 1817-1820 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu seyahatleri esnasında Revan Kalesi'nin mimari yapısıyla ilgili küçük detaylara değinmiştir. Revan Kalesi'nin antik ve modern Asyatik tarzda tahkim edildiğini belirten Porter, kalenin etrafının yaklaşık olarak 600 metre mesafedeki tepelerle çevrelendiğini, kuzeybatı cephesinin dik bir kayanın zirvesinde bulunduğunu, eteklerinden Zengi Nehri'nin aktığını, surlarının ise sayısız kulelerle birlikte yaklaşık olarak 2000 metreyi aşan bir savunma hattı oluşturduğunu aktarmıştır.¹⁹⁵

¹⁹³Kotzebue, a.g.e., s. 112,113.

¹⁹⁴Kotzebue, a.g.e., s. 121.

¹⁹⁵Porter, Travels..., Volume: I, s. 197.

1876 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu seyahatler esnasında Revan'ın mimari yapısından söz eden James Bryce, Rus Ermenistanı'nın başkenti olarak adlandırdığı Revan'ın, Rus elinin değdiği birkaç sokak dışında neredeyse tamamen Doğu esintisi taşıdığını dile getirmiştir. Şehrin mimari açıdan Doğu mimarisiyle şekillendiğini belirten Bryce, bunun Kahire'nin ya da Tanca'nın sahip olduğu Arap doğusu tarzından ve İstanbul'un sahip olduğu yarı Fransız, yarı Osmanlı doğusu tarzından oldukça farklı olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁶

1896 tarihli eserinde Revan'ın mimari dokusu hakkında çeşitli bilgiler paylaşan Walter Harris, şehrin çini işçiliğiyle ve mavi çinileriyle ünlü camisi, Hüseyin Ali Han Cami'den söz etmiştir. Karaağaçların etrafında inşa edilen Hüseyin Ali Han Cami'nin kubbesinin ve minaresinin mavi renkte çinilerle kaplı olduğunu dile getiren Harris, caminin ana bölümündeki cephenin tamamının, aynı malzemenin çeşitli renklerini içeren desenlerden oluştuğunu ve donuk pembe, çuha çiçeği sarısı ve çeşitli tondaki mavi renklerin söz konusu desenlerde kullanılan renkler olduğunu belirtmiştir. Cami tasarımında büyük ölçüde çiçekli parşömenlerin kullanıldığını aktaran Walter Harris, büyük bir avluya sahip olan Hüseyin Ali Han Cami'nin ana salonuna açılan yüksek bir kemer bulunduğunu ve söz konusu kemerden, namaz kılan insanları izleyebilmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁷

Hüseyin Ali Han Cami ile ilgili detaylara değinen bir diğer isim olan Douglas William Freshfield ise, Revan'da bulunan ana caminin duvarlarındaki mimari süslemelere dikkat çekmiştir. Söz konusu duvarların boş kısımlarının, pençesinde kılıç tutup, sırtından güneş yükselen aslanlardan, vahşi hayvanlardan ve uzun şapkalı atlılardan oluşan figürlerle süslendiğini dile getirmiştir.¹⁹⁸

5.5. Yeme-İçme ve Misafir Ağırlama Geleneği

Wilhelm Von Freygang, 1812 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu Revan seyahatinde, Revan serdari Hüseyinkulu Han'ın konuğu olup, şehrin yeme-içme kültürüne dair bir takım bilgiler vermiştir. Tamamını Hüseyinkulu Han ile

¹⁹⁶Bryce, a.g.e, s. 175.

¹⁹⁷Harris, a.g.e., s. 70.

¹⁹⁸Freshfield, a.g.e., s. 123.

geçirdiğini ifade ettiği bir gün hakkında kesitler aktaran Freygang, gün boyunca tıpkı Hüseyinkulu Han gibi bacaklarını altına katlamak suretiyle oturduğunu ve kalyan tıttırdığını belirterek, lezzetli bir şerbet içip, kaşık, çatal ya da bıçak kullanmadan mükemmel pilavlar yediğini ifade etmiştir.¹⁹⁹

1817 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu seyahatler esnasında Revan serdarı Hüseyinkulu Han'ı ziyaret eden Moritz Von Kotzebue, Revan'daki yeme-içme ve misafir ağırlama kültürü hakkında detaylı bilgiler vermiştir. İnsanların terliklerini dairelerin kapılarında çıkarıp, yere bağdaş kurarak oturduklarını ve ikram edilen yemeklerin ise tepsilerde servis edildiğini belirten Kotzebue, gece olduğunda haremine çekilmeyen kişilere yastık verildiğini ve bu kişilerin aynı yerde uyduklarını dile getirmiştir. Ayrıca, yürüyüş yapmanın gülünç hatta nezaketsiz bir davranış olarak görüldüğünü, bir kişi ileri geri yürüdüğünde o kişiye hayretle bakıldığını, hatta o kişinin delirdiğinin düşünüldüğünü aktarmıştır. Bir adamın evinin dışındayken atının üzerinde olmasının beklendiğini, evinde ise pencerenin yanında ağırbaşlı bir şekilde oturup, sol elini hançerine dayayıp, sağ elini görkemli bir şekilde sallamak suretiyle on beş dakikada bir “Kalyan” diyerek bağırması gerektiğini ifade eden Moritz Von Kotzebue, bahsi geçen kalyanı dumanın sudan geçirildiği bir cam boru olarak tanımlamış, bunun bitkisel aromaları olduğunu da belirtmiştir. Bununla birlikte, misafir ağırlamalarında altın ve elmaslarla süslenen kalyanların konuklara sunulduğunu dile getiren Kotzebue, söz konusu ağırlama esnasında meyve, şerbet ve koyun yağı ile yapılmış şekerlemelerin ikram edildiğini, misafirlerin de bu ağırlamadan ötürü ev sahibi için güzel dileklerde bulunduklarını, onun güneş kadar parlak, ay kadar sakın ve elma kadar kırmızı görüldüğünü söyleyerek iltifat ettiklerini aktarmıştır.²⁰⁰

Misafirlikleri esnasında kendilerine sunulan ikramlar arasında da kalyanların, şerbetlerin ve şekerlemelerin yer aldığından söz eden Moritz Von Kotzebue, ikramların sunulduğu masanın Hint işi ve çiçeklerle süslenmiş beyaz bir örtüyle örtüldüğünü, örtülerin köşelerinde Farsça yazılar bulunduğunu ve bu

¹⁹⁹Freygang, a.g.e., s. 284.

²⁰⁰Kotzebue, a.g.e., s. 107,108.

yazıların, ikram edilen yiyeceklerin iyi niyetle sunulduğunu ifade eden yazılar olduğunu dile getirmiştir. Yeme-içme ve misafir ağırlama kültürü hakkında detaylar vermeye devam eden Kotzebue, ikram masasında “Tshurek” adı verilen epey büyük bir gözleme bulunduğunu ve bunun gerek ekmek, gerekse peçete olarak kullanıldığını belirterek, söz konusu ikramların yanında yarım adet koyun, bir adet sığır budu, iki tabak kızarmış et, beş tabak safranlı güveç, iki tabak pirinç pilavı, iki tabak haşlanmış tavuk, iki tabak kızarmış tavuk, iki adet kızarmış kaz, iki tabak balık, iki kase ekşi süt ve dört kavanoz da şarap ikram edildiğini ifade etmiştir. Yemek esnasında kaşık, çatal ya da bıçak kullanılmadığını aktaran Moritz Von Kotzebue, bu noktada Hüseyinkulu Han’ın yemek yeme şekli ile ilgili detaylara da değinmiştir. Revan serdarının sol elle yemek yenmediği için sağ eli ile pirinç pilavından alıp, üç parmağı ile yoğurmak suretiyle onu yediğini, parmaklarını silmek için kopardığı gözlemeyi de yedikten sonra bir bardak şerbet içtiğini dile getirmiştir. Ayrıca, yemekten sonra hizmetkarlar tarafından getirilen sularla ellerin yıkandığını fakat kurulanmadığını da eklemiştir. Revan sofrası kültürüne göre, yüksek rütbeli kişilerin rütbelerinin üstünlüğü ile orantılı bir şekilde sofrası zevklerinden uzak durduğunu belirten Kotzebue, ziyafetten arta kalan yemeklerin orada bulunan insanlara, hizmetkarlara ya da halka verilmesinin de bir gelenek olduğundan söz etmiştir.²⁰¹

Hüseyinkulu Han’ı ziyareti esnasında Revan’daki yeme-içme kültürüne yakından tanık olan ve söz konusu kültürün parçasını oluşturan birçok yiyeceğe ve içeceğe dair gözlemlerini aktaran Moritz Von Kotzebue, gerçekleştirilen bir bando performansı esnasında çikolata ve likör içilip, dondurma yenildiğini belirterek, gözlemlerine bir yenisini daha eklemiştir.²⁰²

1817-1820 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu seyahatler esnasında Revan’ın yeme-içme kültürüne dair bilgiler veren bir diğer isim olan Robert Ker Porter, Hüseyinkulu Han’ı ziyaret ettiği sırada yapılan ikramlardan kısaca

²⁰¹Kotzebue, a.g.e., s. 114-118.

²⁰²Kotzebue, a.g.e., s. 122.

bahsederek, kendisine küçük bir fincanda çay ve bir çeřit pipoya benzediđini belirttiđi kalyan ikram edildiğini ifade etmiştir.²⁰³

²⁰³Porter, Travels..., Volume: I, s. 201.

SONUÇ

Revan, tarih sahnesinin en ilginç şehirlerinden biridir. Tarihsel süreç içerisinde Revan'a biçilen değer, bu şehri büyük bir yıkımla baş başa bırakmıştır. Hâkimiyet kavramının bereketi sefaletle dönüştürdüğü Revan'da savaşın yıkıcılığı yüzyıllar boyunca hissedilmiştir. Revan adeta bir istikrarsızlıklar ve çelişkiler şehrine dönüşmüştür. Bir yandan yeryüzündeki cennet olarak anılırken, diğer yandan ruhsuz bir kalıntı olarak anılmıştır.

Azerbaycan sahasındaki Türk varlığını ortaya koymasından bakımından oldukça kıymetli bir coğrafya olan Revan, tarihsel süreç içerisinde birçok Türk soylu topluluğa, hanedana ve devlete ev sahipliği yapmıştır. XIX. yüzyıl bölgedeki Türk varlığı açısından adeta bir kırılma noktası olmuştur. Rusların Revan'da ele geçirdikleri üstünlük, bölgeyi günden güne dönüştürmüştür. Gülistan Antlaşması ve Türkmençay Antlaşması bölgenin kaderini çizmiş, bu antlaşmalarla birlikte Ruslar bölgedeki hâkim güç haline gelmişlerdir.

Revan'daki dönüşümün baş mimarı olan Ruslar, bölgeyi dönüştürmek amacıyla Ermenileri kullanmışlardır. Ermeni nüfusunun Revan'da Türk nüfusunun gerisinde olması, Ermeni göçünün önemli bir hale gelmesini sağlamıştır. Bu noktada, Anadolu ve İran coğrafyasındaki Ermeniler harekete geçirilerek, Revan'a göçleri teşvik edilmiştir. Bölgedeki idarenin değişmesiyle birlikte aksi yönde gerçekleşen Türk göçü, bölgeyi iyiden iyiye Ruslara teslim etmiştir. Bu tarihten itibaren, Ermeniler bölgedeki nüfuzlarını hızla arttırmışlardır. Türk varlığının demografik açıdan güçlü bir şekilde hissedildiği Revan, adeta bir Rus Ermenistanı'nın başkenti haline gelmiştir.

XIX. yüzyılda Revan ve çevresindeki coğrafyalara seyahatler gerçekleştiren seyyahların bölgedeki Türk varlığını yok saydıkları, söz konusu Türk varlığını medeniyet ve din kavramları üzerinden İranileştirme ve Ermenileştirme çabasında oldukları görülmektedir. Bölgedeki Türk varlığı, medeniyet kavramı üzerinden kadim İran medeniyeti, din kavramı üzerinden ise kadim Ermeni Hristiyanlığı arasında pay edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu paylaşım üzerinden en büyük pay Ermenilere ayrılmıştır. Pay edilen Türk varlığı, Ermeniler üzerinden dar bir çerçeveye sıkıştırılarak adeta Ermeni

kilisesine hapsedilmiştir. Seyyahların Revan ve çevresine getirdikleri yorumların Hristiyanlık ve kilise merkezli bir bakış açısıyla ortaya konmaya çalışıldığı gayet açıktır. Bununla birlikte, İran coğrafyasında uzun yıllar boyunca kendini gösteren Türk varlığı göz önünde bulundurulduğunda, Revan'daki Türk varlığının İran coğrafyası işaret edilerek hâkimiyet ve yönetim açısından da İranileştirilemeyeceği ortadadır.

Ermeniler kilise etrafında örgütlendikleri yerleşik bir yaşam tarzını benimserlerken, Türkler yaylaklar ve kışlaklar arasında hareket ettikleri yarı yerleşik bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Yaşam tarzındaki bu farklılık kimi zaman bölge nüfusunun daha dalgalı görünmesine neden olmuş, bu dalgalı görüntü çeşitli nüfus sayımlarının ya da seyahat gözlemlerinin aktarılması sırasında Türk nüfusunun varlığı açısından aleyhte bir izlenim oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda, seyyahlar seyahatleri esnasında elde ettikleri izlenimleri aktarma konusunda Türk nüfus varlığı karşıtı bir tutum takınmışlar, Revan Hanlığı ve Kaçarlar üzerinden açıkça ifade edilebilecek Türk varlığını, sıklıkla ve bilinçli bir şekilde kullandıkları “Persler” ifadesi aracılığı ile kamufle etmeye çalışmışlardır ve sözde “Türk yokluğu” üzerinden bir propaganda faaliyeti yürütmüşlerdir.

Seyyahların seyahatlerinin kesişim noktası Ermeni kilisesi olmuştur. Seyyahların ortaya koymuş oldukları görüşler adeta Ermeni kilisesinin içinden, kilise penceresinden görünenler ile sınırlı kalmıştır. Seyyahlar çoğu zaman bir “Katolikos” edasıyla hareket edip görüş bildirmekten çekinmemişlerdir. Seyahatleri esnasında sıklıkla tekrar ettikleri “Ermeni kilisesi” ifadesi üzerinden türettikleri dini cemaat temelli görüşleri bütüncül bir bakış açısı ile bölge halkının tamamını kapsayan görüşlere dönüştürmüşlerdir. Bölgede bulunan bir dini cemaat olarak ziyaretlerde bulundukları Ermeni kilisesi üzerinden hareketle milli, dini ya da fikri farklılıkları çoğunlukla görmezden gelerek, Ermenileri bölgede milli, dini ve fikri çoğunluğu temsil eden bir topluluk olarak karakterize etmişlerdir.

KAYNAKÇA

AKAN, Mertcan, Oryantalizm Bağlamında Kafkasya’da Rus Sömürgeciliği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017.

ALCOCK, Thomas, Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece, in 1828-9, E. Clarke and Son, London 1831.

ALEXANDER, James Edward, Travels from India to England; Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey Through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the Years 1825-1826, Parbury, Allen and Co., London 1827.

ARSLAN, Gürbüz, “Hocalı Katliamının Tarihsel Arka Planı ve Katliamın Türk ve Batı Basınına Yansımaları”, Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, C.7, S.2, 2022, s. 522 - 570.

ATTAR HAŞİMZADE, Aygün, Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

AYDIN, Mustafa, “Revan”, İslam Ansiklopedisi, C.35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 26 - 29.

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “17. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri”, OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S.44, Ankara 2018, s. 1 - 18.

AZİZSOY, Anar, “Türk Döneminde Revan Kent Dokusu ve Mekansal Yapıdaki Değişimin Mimari Mirasa Yansımaları”, Sanat Tarihi Dergisi, C.28, S.2, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2019, s. 243 - 281.

BEYDİLLİ, Kemal, 1828-1829 Osmanlı - Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

BİLGİLİ, Ali Sinan, “Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran - Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, S.53, Terazı Yayıncılık, Ankara 2016, s. 99 - 140.

BİLGİN, Mehmet, “19. yy İlk Çeyreğinde Büyük Güçler ve Güney Kafkasya”, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, C.7, S.13, Trabzon 2021, s. 287 - 301.

BRYCE, James, Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876, Macmillan and Co. London 1878.

CAMERON, George Poulett, Personal adventures and excursions in Georgia, Circassia, and Russia, Volume: I, Henry Colburn, London 1845.

ÇAKMAKLI MEHDİYEV, Gaffar, “Türksüz Ermenistan” İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan'ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri”, Tesam Akademi Dergisi, C.2, S.1, 2015, s. 7 - 28.

ÇAYCIOĞLU, Serdar Oğuzhan, General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827 - 1831), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, Yayına Hazırlayan: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C.2, Kitap:1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

DOĞAN, Şahin, Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı'nın Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaleti'nin Kurulması, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2012.

DURSUN, Davut, “Kafkasya”, İslam Ansiklopedisi, C.24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 157 - 158.

FOWLER, George, Three Years in Persia; With Travelling Adventures in Koordistan, Volume: II, Henry Colburn, Publisher, London 1841.

FRESFIELD, Douglas William, Travels in the Central Caucasus and Bashan Including Visits to Ararat and Tabreez and Ascents of Kazbek and Elbruz, Longmans, Green, And Co., London 1869.

FREYGANG, Wilhelm Von, Letters from the Caucasus and Georgia; To which are Added, the Account of a Journey Into Persia in 1812, and an Abridged History of Persia Since the Time of Nadir Shah, John Murray, London 1823.

GÖKSU, Erkan, Selçuklular: Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2019.

GÖKTUĞ, Musa, Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası’nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747 - 1917), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2022.

HARRIS, Walter, From Batum to Baghdad Via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan, William Blackwood and Sons, Edinburg, London 1896.

HAXTHAUSEN, August Von, Transcaucasia Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian, Chapman and Hall, London 1854.

HODGETTS, Edward Arthur Brayley, Round about Armenia The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, the Caucasus, and Persia in 1895, Sampson Low, Marston and Company Limited, London 1896.

ILGAZ, Selçuk, Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (Çukur Sa'ad) (XVI. - XVIII. Yüzyıllar Arasında Sosyo-Ekonomik Tarih), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

İVECAN, Raif, “Revan Livası Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1724-1730)”, Tarih Dergisi, S.50, İstanbul 2010, s. 121 - 146.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

KAZIMBEYLİ, İbrahim, “Batı Azerbaycan Topraklarında Rusya İşgali ‘Ermeni Devleti Kurulması Yönünde Gerçekleştirilen Askeri - Siyasi Tedbirler’”, 19. Yüzyıldan Günümüze Türk - Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 73 - 90.

KINNEIR, John Macdonald, A Geographical Memoir of the Persian Empire, John Murray, London 1813.

KOTZEBUE, Moritz Von, Narrative of a Journey Into Persia, in the Suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1819.

KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

LUMSDEN, Thomas, A Journey from Merut in India, to London, Through Arabia, Persia, Armenia, Georgia, Russia, Austria, Switzerland, and France, During the Years 1819 and 1820, Black, Kingsbury, Parbury, & Allen, London; Oliver & Boyd, and Macredie, Skelly, & Co., Edinburgh 1822.

MAHMUDOV, Yagub ve Diğerleri, İrevan Hanlığı: Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018.

MAHMUDOV, Yagub, Azerbaycan Diplomasisi: Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Avrupa Ülkeleri ile Münasebetleri (XV. - XVII. Yüzyıllar), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019.

MEMMEDOVA, İrade, “İrevan Hanlığı’nın Nüfusu (Seyyahların Bilgisi, Sosyal, Dini, Nüfus Yapısı, Uğraş Alanları, İrevan Hanlarının Nüfus Politikası, Ermenilerin Hanlığa Göç Ettirilmesi)”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.4, S.11, 2017, s. 25 - 57.

MEMMEDOVA, Semaye, “XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Azerbaycan Bayanlarının İpekçilikte Rolü”, Al-Farabi International Journal on Social Sciences, C.3, S.4, 2019, s. 35 - 40.

MIGNAN, Robert, A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps, and Georgia; Thence Across Mount Zagros, by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks, into Koordistaun, Volume: I, Richard Bentley, London 1839.
MOUNSEY, Augustus Henry, A Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia, Smith, Elder & Co., London 1872.

MUSTAFA, Nazim, İrevan Şehri - Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.

NUSRETOĞLU, Telman Guliyev, Rus Ortodoks Kilisesinin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1828 - 1905), Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

PALALI, Gülbeniz, Azerbaycan Hanlıkları (Kuba, Şeki, Nahçıvan ve Revan) XVIII - XIX. Yüzyıllarda, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2021.

PARROT, Friedrich, Journey to Ararat, Harper & Brothers, New York 1859.

PIYADEOĞLU, Cihan, Sultan Alp Arslan: Fethin Babası, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2016.

PORTER, Robert Ker, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820, Volume: I, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1821.

PORTER, Robert Ker, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820, Volume: II, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1822.

ROUX, Jean-Paul, Orta Asya - Tarih ve Uygarlık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

ROUX, Jean-Paul, Türklerin Tarihi - Pasifikten Akdenize 2000 Yıl, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.

SARAY, Mehmet, Türk - İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin ve Diğerleri, Revan Türkleri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

SEZGİ, Erdal, “Tarihsel Süreçte Revan Bölgesinde Türk Boyları”, Kafdağı Dergisi, C.5, S.2, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2020, s. 241 - 255.

SÜMER, Faruk, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976.

TAŞAĞIL, Ahmet, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015.

TEMİZKAN, Abdullah, Araftaki Kafkasya, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2018.

THIELMANN, Max Von, Journey in the Caucasus, Persia, and Turkey in Asia, Volume: I, John Murray, London 1875.

TURAN, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

TÜRKER, Özgür, Güney Kafkasya'da Rusya - İran Nüfuz Mücadelesi (1779 - 1813), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

WARDROP, Oliver, The Kingdom of Georgia Notes of Travel in a Land of Women, Wine, and Song; to which are Appended Historical, Literary and Political Sketches, Specimens of the National Music, and a Compendious Bibliography, Sampson, Low, Marston, Searle, & Rivington Limited, London 1888.

WILBRAHAM, Richard, Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia, and Along the Southern Shore of the Lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837, John Murray, London 1839.

WILSON, Samuel Graham, Persian Life and Customs With Scenes and Incidents of Residence and Travel in the Land of the Lion and the Sun, Fleming H. Revell Company, New York, Chicago, Toronto 1895.

WOLFF, Joseph, Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects, During His Travels Between the Years 1831 and 1834, From Malta to Egypt, Constantinople, Armenia, Persia, Khorossaun, Toorkestaun, Bokhara, Balkh, Cabool in Affghanistaun, the Himmalayah Mountains, Cashmeer, Hindoostaun, the Coast of Abyssinia, and Yemen, Orrin Rogers, Philadelphia 1837.

YEŞİLOT, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, C.14, S.36, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2008, s. 187 - 199.

EKLER

EK - 1

REVAN HANLIĞI'NIN BAYRAĞI

Kaynak: Yagub Mahmudov ve diğerleri, İravan Hanlığı: Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018.

REVAN SERDARI HÜSEYİNKULU HAN

Kaynak: Yagub Mahmudov ve diğerleri, İravan Hanlığı: Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 295.

EK - 3

HASAN HAN

Kaynak: Yagub Mahmudov ve diğerkleri, İravan Hanlığı: Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 339.

GENERAL PASKEVİÇ

Kaynak: Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.

FETH ALİ ŞAH

Kaynak: Robert Ker Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820, Volume: I, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1821.

EK - 6

After a sketch from Life by Sir Robert Ker Porter.

*Abbas Mirza
Prince Royal of Persia.*

Published May 1821 by Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown, London.

ABBAS MİRZA

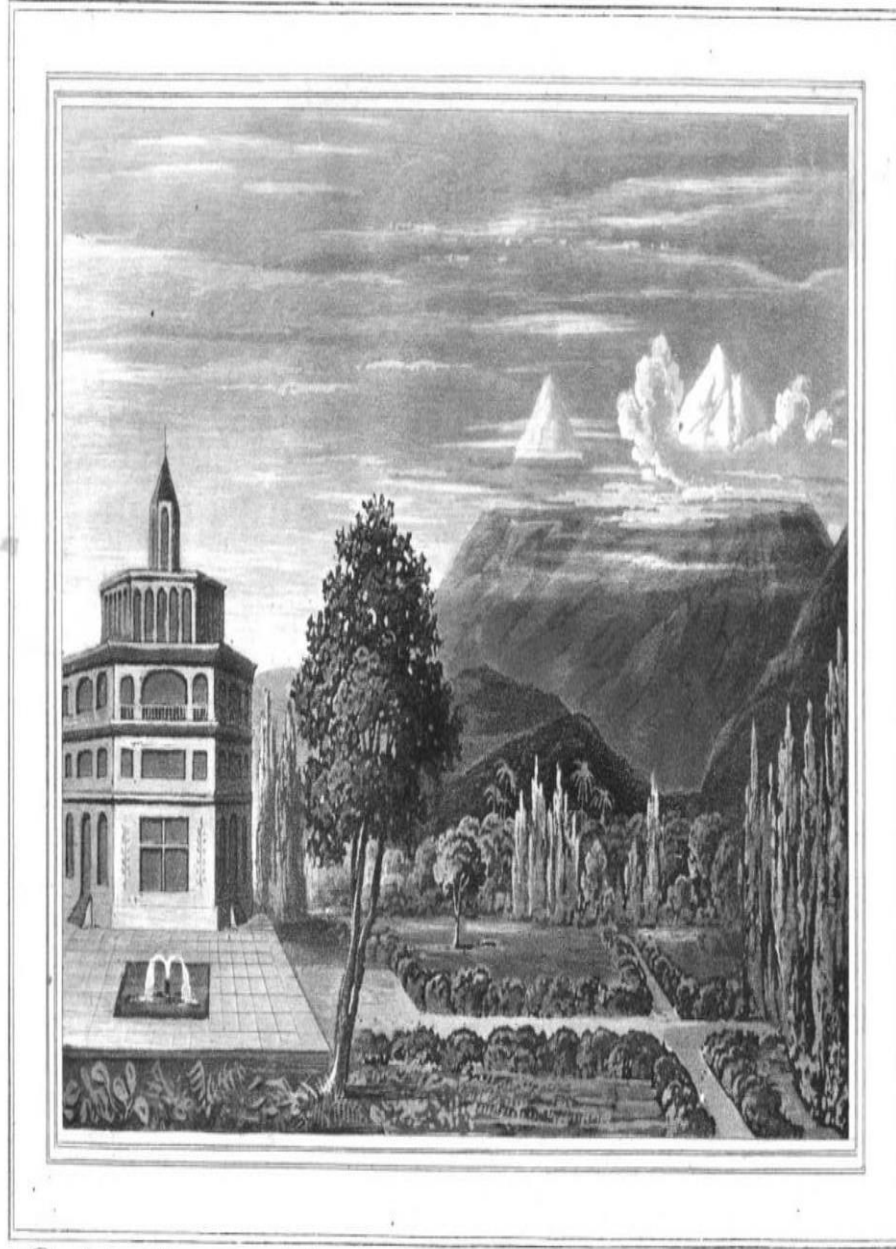
Kaynak: Robert Ker Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820, Volume: II, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1821.

EK - 7

REVAN KALESİ

Kaynak: August Von Haxthausen, Transcaucasia Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian, Chapman and Hall, London 1854.

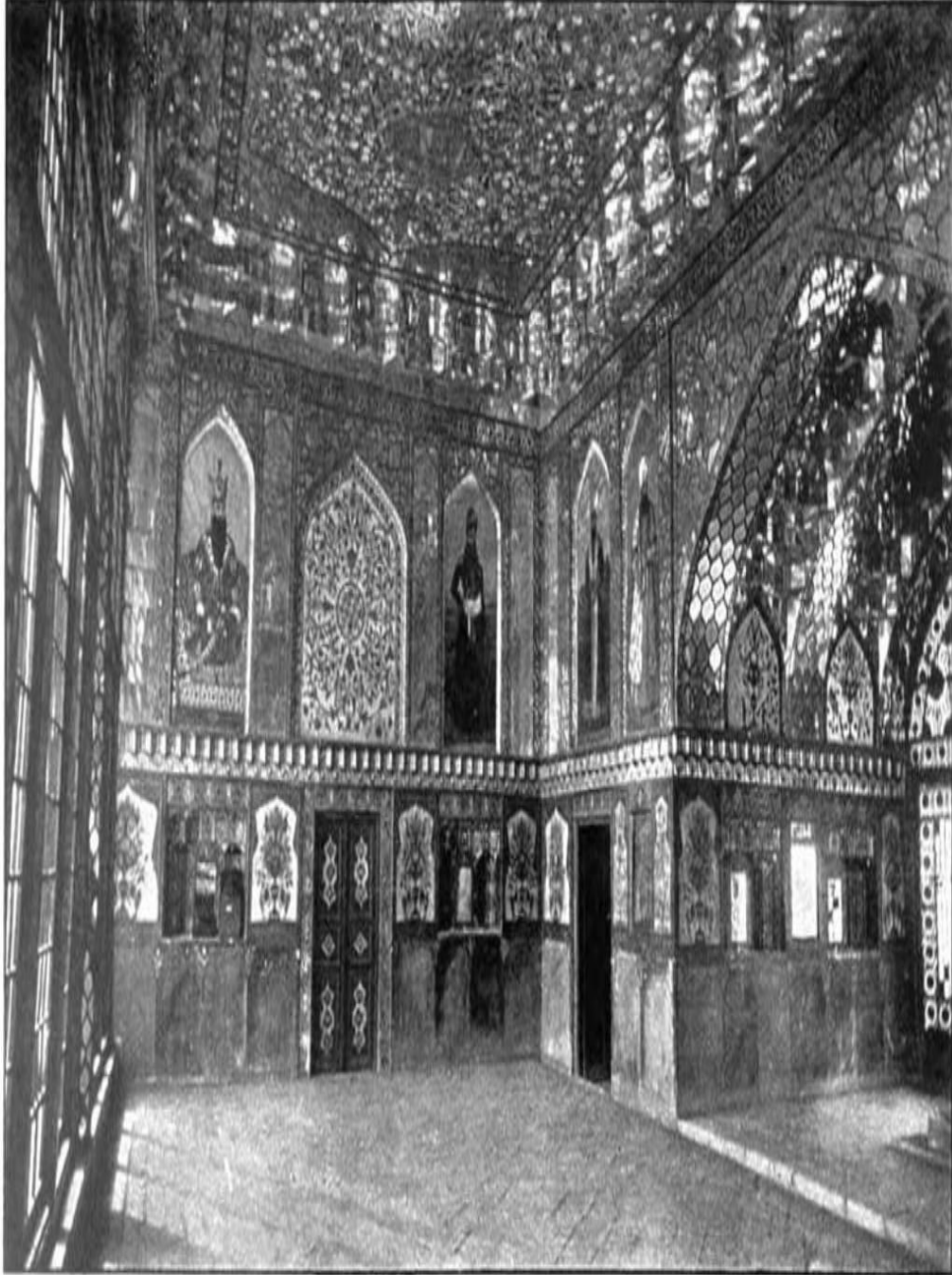
View of the Mountains of Ararat, taken from the gardens of the Sardar of Erivan.

London: Published by Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown, Paternoster Row, April 14 1819.

REVAN SERDARININ BAHÇESİ VE AĞRI DAĞI

Kaynak: Moritz Von Kotzebue, Narrative of a Journey Into Persia, in the Suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1819.

EK - 9

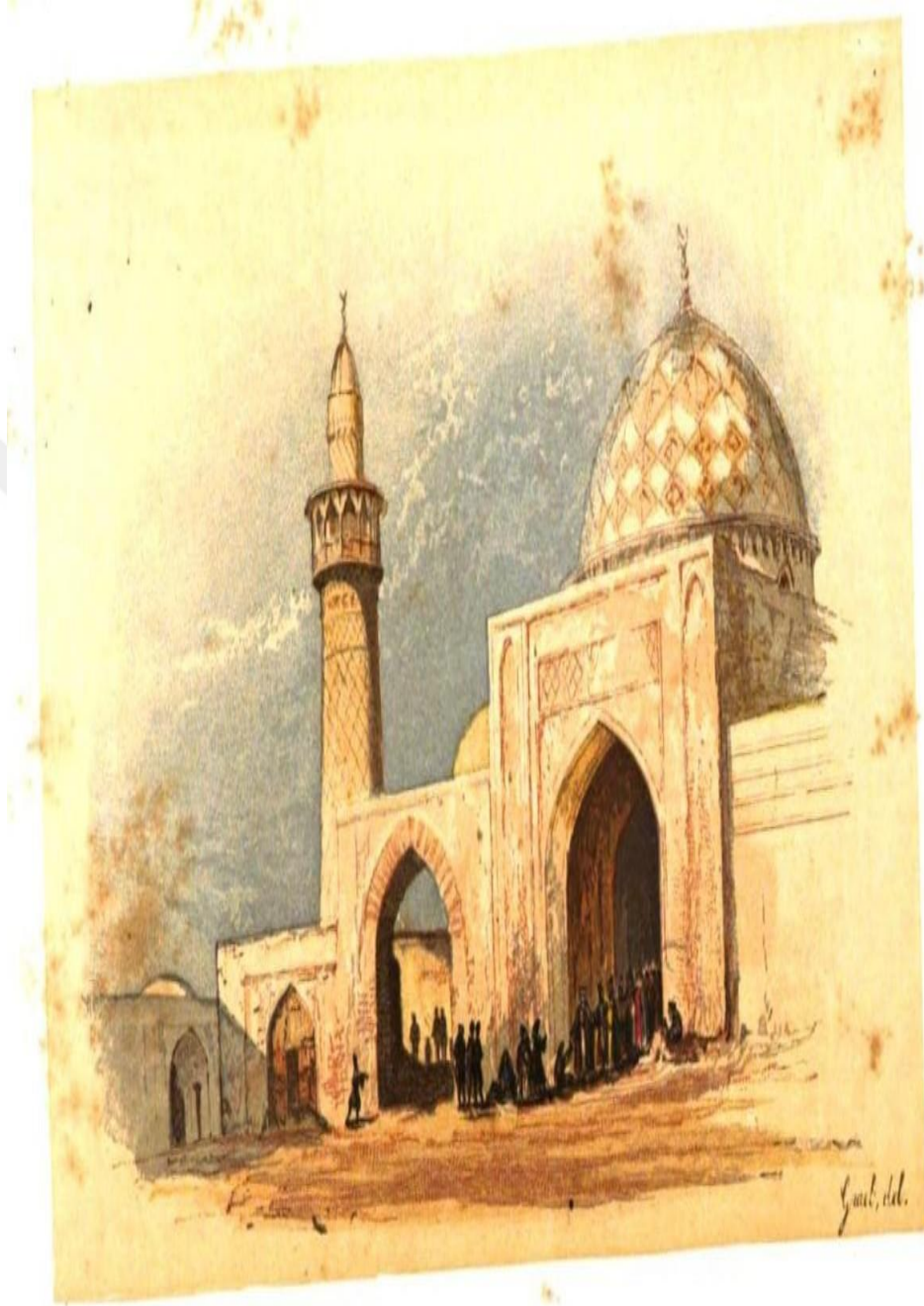

ROOM IN PERSIAN PALACE, ERIVAN.

REVAN SERDAR SARAYI

Kaynak: Walter Harris, *From Batum to Baghdad Via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan*, William Blackwood and Sons, Edinburgh, London 1896.

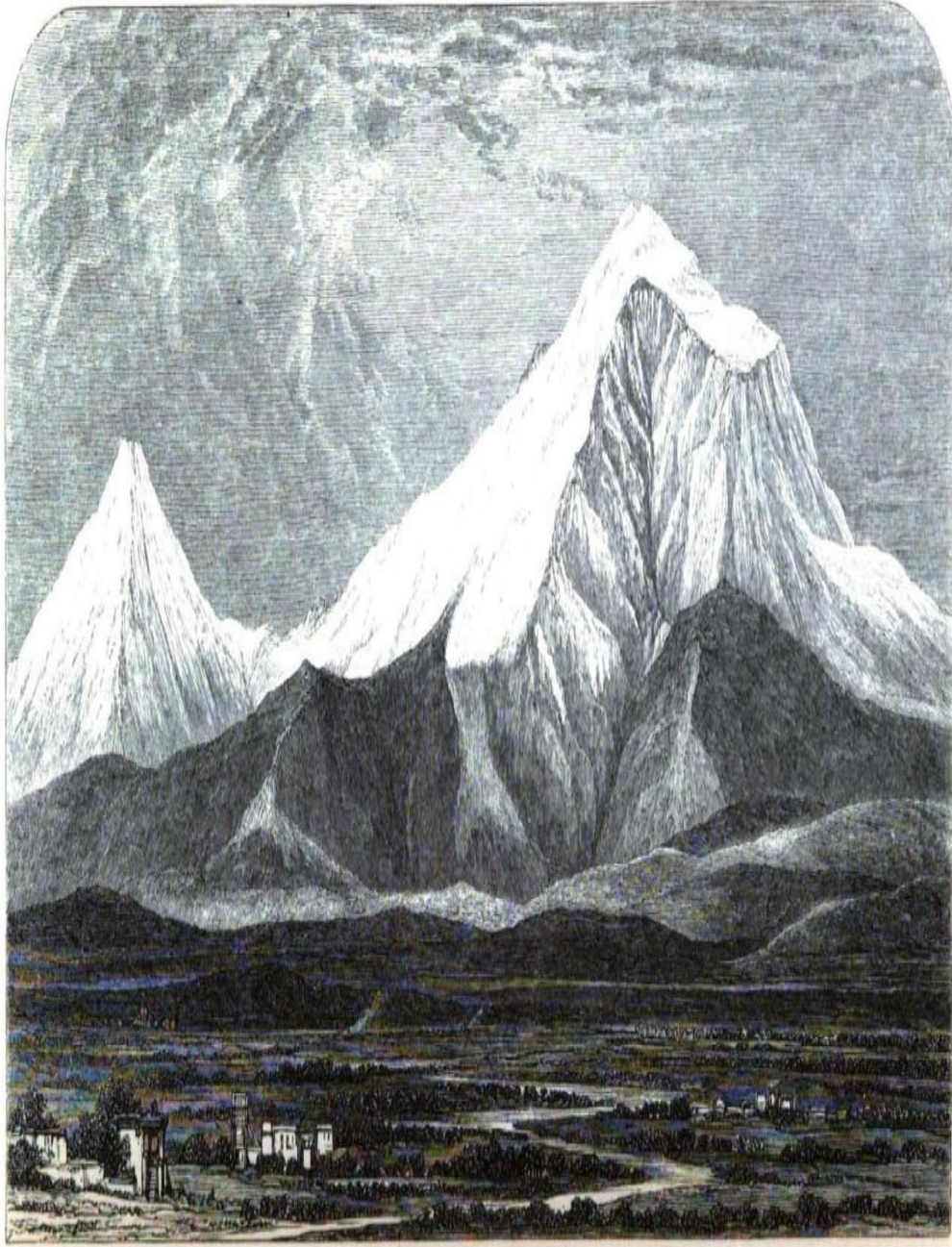
EK - 10

THE GREAT MOSQUE AT ERIVAN.

HÜSEYİN ALİ HAN CAMİ

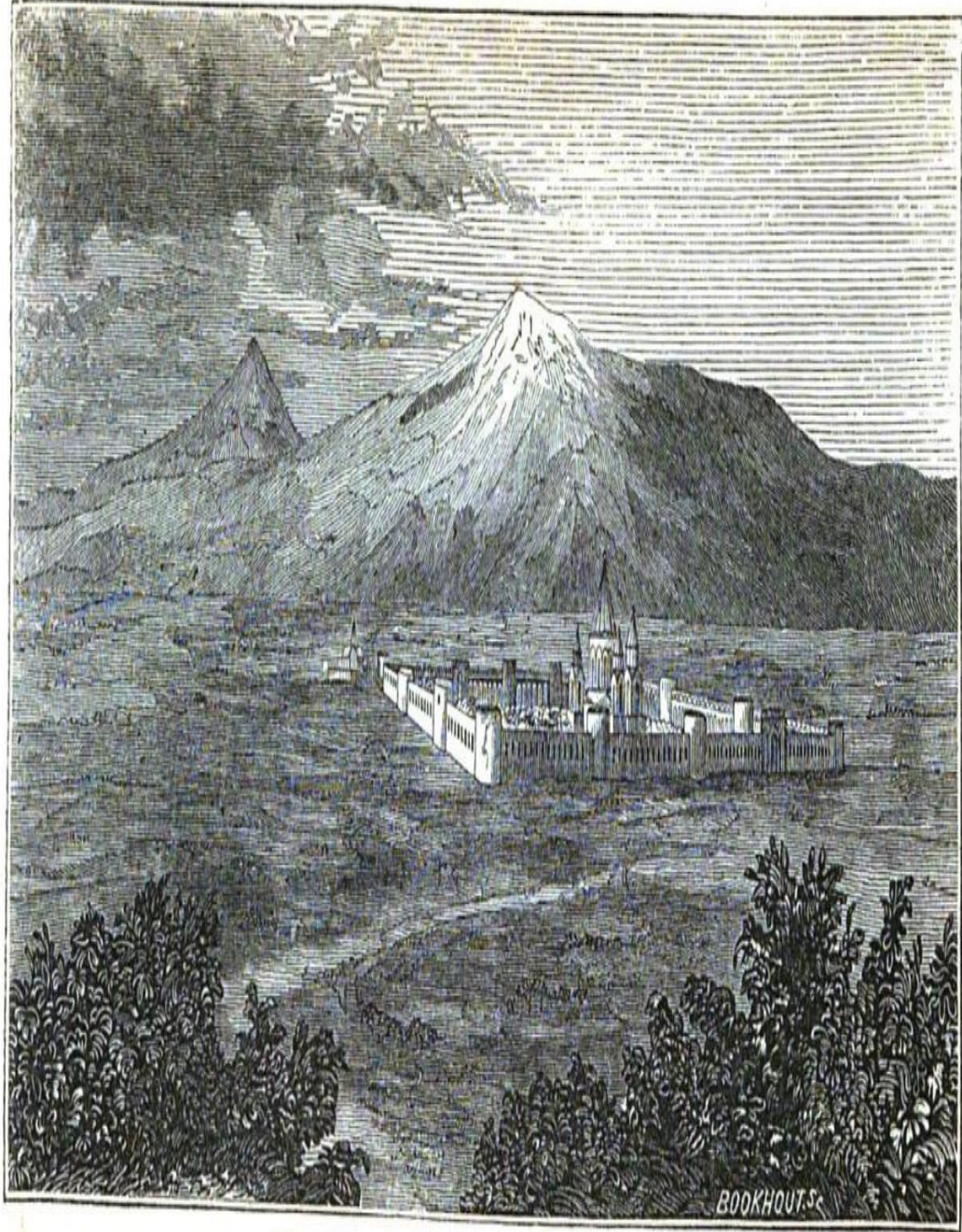
Kaynak: August Von Haxthausen, Transcaucasia Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian, Chapman and Hall, London 1854.

ARARAT

AĞRI DAĞI

Kaynak: Douglas William Freshfield, Travels in the Central Caucasus and Bashan Including Visits to Ararat and Tabreez and Ascents of Kazbek and Elbruz, Longmans, Green and Co., London 1869.

View of Ararat and the Monastery of Echmiadzin.

[To face p. 15.]

ÜÇKİLİSE KİLİSESİ

Kaynak: Friedrich Parrot, Journey to Ararat, Harper & Brothers, New York 1859.